

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Կ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Հարամ (حرم) նշանակում է արգելված սուրբ վայր (Երուսաղեմ)։ Հարամ են կոչվում նաև Մեքքան և Մադինան. ավելի հաճախ՝ հարամայն, այսինքն երկու սրբավայրերի։

Haram. Shorter Enc. of Islam, p. 133.

2. Զուդի (جودي) արաբական անունն է Կորճայք նահանգի Արարադ լեռան, որի վրա, ըստ 'Լուրանի կանգ առավ Նոյան տապանը։

Le Strange, The Lands, p. 94.

3. Կարգին կամ Կարդան (قردی) արաբական ձևն է Կորդուք անվան։ Տե՛ս Հ. Հիւբրշման, «Հին հայոց տեղւոյ անունները», էջ 203, Երեւյան, Աշխարհացույց, էջ 60։

4. Սամանին կամ Թամանին (ثمانين) հայկական Թման գյուղն է Արարադ լեռան մոտ։ Արաբերեն սամանին նշանակում է ութսուն։ Երեւյան, Աշխարհացույց, էջ 53։

5. Այս տոհմաբանությունը գալիս է դեռ հին Արեւելքից (Աստվածաշնչից), ըստ որի, Նոյ նահապետի Սեմ, Քամ և Հաբեթ որդիներից սերել է ամբողջ մարդկությունը։ Սակայն արաբական մատենագրության մեջ հիշված տարբերակն ունի իր առանձնահատկությունները։ Ըստ Աստվածաշնչի՝ «Որդիք Յաբեթի՝ Գամբր և Մագովգ և Մադա և Յաւան և Ելիսա և Թորէլ և Մոսոք և Թիրաս»։ Մնունդք, Ժ, 2։

6. Ըստ արաբական ավանդության, այս լանթայի (لنطی) որդիներից են նաև հայերը։ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայերի ծագման գրույցի արաբական տարբերակը, «Բանբեր Եր. համալսարանի», 1971, № 1, էջ 159—165։

7. Սասանյան առաջին արքա Արտաշիրի՝ Հայաստան և այլ երկրներ արշավելու մասին հիշվում է նաև Ֆիրդուսու «Շահնամեում»։ Այս տեղեկությունը, ինչպես նաև Սասանյանների մասին բոլոր գրույցները պահպանված մատենագրությունից են անցել արաբներին։

8. Զաբալ (جبال) կամ Զիրբալ (جبال) նահանգը Համադանի շրջանն է։ Հետագայում խալիֆայության մեջ այս անվամբ նահանգ կար։

9. Արաբ մատենագրության մեջ Ադարբայջան (آذربایجان) տեղանունը օգտագործվում է հիմնականում իրանական Ադրբեջանի համար։ Մենք հարմար գտանք այն թարգմանել Ատրպատական, քանի որ դա լրիվ համապատասխանում է արաբերեն Ադարբայջանին։

10. Արաբերեն Արմինիա (آرمينية) տեղանունը պատմագրության մեջ օգտագործվում է մի շարք (հիմնականում երեք) իմաստներով՝ բուն Հայաստան, Արմինիա ոստիկանություն, ինչպես նաև իլաթի թագավորություն (հարավային Հայաստան ԺԲ—ԺԳ դարերում)։ Ուսումնասիրողը պետք է զգուշությամբ հետևի և բովանդակությունից եզրակացնի, թե ո՞ր իմաստով է օգտագործված այս անունը։ Մենք նախընտրեցինք թարգմանության մեջ այս բառը Հայաստան թարգմանել, թեև հաճախ փակագծերի մեջ տալիս եմք նրա արաբական ձևը։

Արմինիա ոստիկանությունը (նահանգը) բաղկացած էր հետևյալ վարչական ստորաբաժանումներից.

ա. Բուն Հայաստանը, որն ընդգրկում էր Այրարատ, Սյունիք, Արցախ, Գուգարք (հարավային մասը), Բարձր Հայք (արևելյան մասը), Տուրուբերան, Վասպուրական, Մոկք և որոշ այլ գավառներ:

բ. Վիրք (արաբ. Զուրդան) կամ արևելյան Վրաստան, Տփղիս (արաբ. Տաֆլիս) կենտրոնով:

գ. Աղվանք (Առան)՝ Պարտավ (Բարդաա) կենտրոնով:

դ. Մերձկասպյան գավառներ (Շրուան, Մասքութք, հայզան և այլն), որոնք թ դարում կոչվեցին Շիրվան՝ Շամախի կենտրոնով:

ե. Դերբենդ (արաբ. Բաբ ալ-Արուար):

Արմինիայի մայրաքաղաքն էր նախ Դվինը, ապա Դվինն ու Պարտավը միասին:

Իբն ալ-Ասիրի մոտ հիշատակված են Հայաստանի երեք մեծ գետերը՝ Ծիրառ (الفرات), Տիգրիս (الدجله) և Արաքս, որը երբեմն կոչվում է ալ-Ռաս (الرس), երբեմն՝ Արաս (اريس):

А. Тер-Гевондян, Армения, стр. 155—160.

11. Արաբ մատենագրության մեջ Մադահինը (المداائن) ընդհանուր անուն է, որն ընդգրկում է Տիգրոն-Սելեկիա ամբողջությունը:

12. Բալանշարը (بلنجر) երկիր է Դերբենդից հյուսիս:

Артамонов, История хазар, стр. 200.

13. Երբ ասվում է, թե Քիսրա (խոսրով) Անուշիրվանը ամրացրեց Հայաստանը, խոսքը հետազայում Արմինիա ոստիկանության մաս կազմող Դերբենդի կամ Կովկասյան լեռներում այլ վայրերի ամրացման մասին է:

14. Շաբուրանը (الشابران) Շապուրանն է, իսկ Մասկաթը՝ (مسقط)՝ Մազքութը: Բաբ ալ-Արուար (بابالايواب), Դռների դուռ, արաբները կոչում էին Դերբենդը:

Կոչվում է նաև Բաբ (դուռ): Տե՛ս Երեմյան, «Պահակն ճորայ», Աշխարհացույց, էջ 76:

15. Սիասիջին (السياسيجين) կարծվում է, որ սրանք Սիսականի (Սիւնիք) հայ ռազմիկներն էին:

С. Еремян, Сюния и оборона Сасанидами кавказских проходов, Изв. Арм. ФАН, 1947.

Սակայն այս տեսակետին առաքվում է Կրամերսը:

J. Kramers, The military colonisation of the Caucasus and Armenia under the Sassanids, Bull. of the Sch. of Or. St., London, 1935.

16. Արաբ աղբյուրները Զուրդան (جززان) ասոր. Գուրդան) են կոչում արևելյան Վրաստանը (Վիրք), որը Իբերիա և Քարթլի էլ էր կոչվում:

17. Իբն ալ-Ասիրը, ինչպես նաև որոշ այլ պատմիչներ, խազարներին թուրք են կոչում:

18. Այս ամբողջությունների կառուցման մասին մանրամասն տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М — Л., 1959, стр. 274—287.

19. Շահրիրազը պետք է լինի խոսրով արքայի զորավար Շահր Վարազը: Հերակլի արշավանքի մասին տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հերակլ կայսեր պարսկական արշավանքների ընթացողիները, Քննական տեսություն, հ. Բ, Բ մաս, էջ 141—142:

20. Ասորիքի կամ Շամի (الشام) նվաճումը արաբներն իրականացրին Յարմուքի Հուկատամարտից (636) հետո: Սակայն Օմար խալիֆայի անբարյացակամ վերաբերմուն-

քի պատճառով հաղթական զորավար հալիֆ իբն ալ-Լալիֆը հեռացվեց և հրամանատար նշանակվեց Աբու Ուրայդա իբն ալ-Ջառահը: Դրանից հետո բյուզանդական զորքը լուրջ դիմադրություն ցույց չտվեց և արաբները 637 թվականին գրավեցին Անտիոքը: Ավասիմ վարչական միավորը կազմվեց Աբբասյան շրջանում:

Hitti, History of the Arabs, p. 152—154.

21. Ղանիմա (غانمة) նշանակում է ավար: Ըստ մահմեդական իրավագիտության դա՛ րադկացած էր թշնամու զենքից, ձիերից և շարժական գույքից, որ գրավվում էր կրո-վի դաշտում: Ավարի շորս հինգերորդը բաժանվում էր կովոդ զորքերին, ընդ որում ձիա-վորը 3 կամ 2 անգամ ավելի էր ստանում հետիոտն զինվորից: Ավարի մեկ հինգերորդը պատկանում էր խալիֆային, թեև նվաճումների շրջանում դա տրվում էր մարգարեի ընտա-նիքին, սրբերին, կարոտյալներին: Այս նույն սկզբունքով էին բաժանվում նաև ստրկաց-ման ենթակա դերիները:

Th. W. Juynboll, Ghanima, Shorter Enc. of Islam, p. 110—111.

22. Ջիզիա (جزية) նշանակում է գլխահարկ (կամ ժխահարկ), ծագում է Սասան-յան Իրանում գործածվող նույնիմաստ «գեզիտ» բառից: Ջիզիա վճարում էին բոլոր ոչ մահմեդականները՝ հրեաները, քրիստոնյաները, զրադաշտականները, սաբիները (հառա-նի հեթանոսները) և սամարացիք (Պաղեստինում): Այն վճարում էին առողջ երիտասարդ տղամարդիկ, իսկ կանայք, երեխաները, ծերերը, վանականները, հիվանդները և աննոր-մալները ազատվում էին: Վճարման չափն էր տարեկան 12 դիրհեմ (կամ 1 դինար) աղ-քատներից (հողագործներ, արհեստավորներ), 24 դիրհեմ (2 դինար) միջակներից (մանր առևտրական և այլն), իսկ 48 դիրհեմ (4 դինար) հարուստներից (հողատերեր, վաճա-ռականներ, դրամափոխներ և այլն): Գլխահարկը վճարվում էր տարեկան մեկ անգամ և մեծ մասամբ կանխիկ դրամով:

C. H. Becker, Djizya, Shorter Enc. of Islam, p. 91—92.

23. Աման (امان) էր կոչվում երաշխավորագիրը, որ տալիս էին խալիֆայական իշ-խանությունները: Է դարում և դրանից հետո ամանը կամ ահդը (عهد) որոշում էին նվաճողների և նվաճվողների փոխհարաբերությունները: Ըստ այդ պայմանագրերի ոչ քրիստոնյա հպատակները պարտավորվում էին վճարել գլխահարկ, հնազանդ լինել և այլն, իսկ փոխարենը խալիֆայությունը պարտավորվում էր հարգել նրանց իրավունքները (սեփականատիրական և այլն):

Աման էր կոչվում մանավանդ ամեն մի երաշխավորագիր, որ խալիֆայությունը տալիս էր, ասենք, հաշտություն խնդրող ապստամբին, լինի մահմեդական կամ այլակրոն:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները ըստ խալիֆա-յության պայմանագրերի, ՊԲՀ, 4, 1974, էջ 20—34:

24. Մուհամմադից հետո առաջին խալիֆան Աբու-Բաքրն էր (632—634), իսկ երկ-րորդը՝ Օմարը (634—644), որի օրոք արաբները նվաճեցին Պաղեստինը, Ասորիքը, Եգիպ-տոսը, Միջագետքը և Իրանի մի մասը: Ապա իշխեցին Օսմանը (644—656) և Ալին (656—661), որով վերջ գտավ ընտրովի խալիֆաների շրջանը: Սա կոչվում է «ուղղահավատ» խալիֆաների շրջան, երբ դեռ իշխում էին ցեղային նահապետական կարգերը:

25. Բաթրիկ (بطريق) հունարեն պատրիկիոս բառն է: Արաբ մատենագիրների մոտ պատրիկ են կոչվում քրիստոնյա իշխանները լինելն հույն, հայ, ասորի, թե վրացի: Պատ-րիկ էին կոչվում մեծ մասամբ մեծ հողատեր նախարարները, ինչպես նաև Հայոց իշխա-նը, որը Թ դարում արդեն կոչվում էր պատրիկների պատրիկ:

26. Ջարաջիմա (الجرجمة) անհայտ ծագումով քրիստոնյա մի ժողովուրդ, որն ապ-րում էր Ամանոսյան լեռներում (արաբ. Լուքամ): Ասորերեն կոչվում էին Գարգումայե, իսկ բյուզանդացի պատմիչների մոտ՝ մարդախտներ: Կարծվում է, որ այս անունը կապ

ունի հին դարերի Գուրգում տեղանվան հետ, որը մոտավորապես Մարաշի շրջակայքն էր ընդգրկում:

Արաբական նվաճումներից հետո նախ պայմանագիր կնքեցին խալիֆայության հետ, ապա նորից անցան Բյուզանդիայի կողմը: 666-ին գրավեցին Լիբանանի բարձունքները: Մուավիա խալիֆան պարտավորվեց տարեկան հարկ վճարել մարդատներին: Արդ ալ-Մալիք խալիֆայի օրոք՝ 688/89 թվին, բյուզանդացիների հետ նորից ասպատակեցին Ասորիքը: Վերջապես մարդատների մեծ մասը հաստատվեց Փոքր Ասիայի ներքին գավառներում: Կարծվում է, որ նրանց մի մասը ձուլվեց Լիբանանի մարոնիների հետ:

Hitti, History of the Arabs, p. 204—205.

27. Ասորիքում ու Միջագետքում դեռ Գ—Դ դարերից ապրում էին արաբական ցեղեր, որոնք կիսանկախ երկու իշխանություն էին կազմել՝ Ղասսան ցեղի իշխանությունը Դամասկոսից հարավ-արևելք (Բյուզանդիային ենթակա) և Հիրայի իշխանությունը Միջագետքի հարավ-արևելքում (Սասանյաններին ենթակա): Այս ցեղերը քրիստոնեություն էին ընդունել, սակայն արաբական նվաճումներից հետո խալիֆաները բացասական վերաբերմունք ցուցաբերեցին այդ ցեղերին, որոնք աստիճանաբար քայքայվեցին:

H. B. Пуглевская, Арабы у границ Византии и Ирана в IV—VI вв., М.—Л., 1964.

28. Հադաս(الْحُدَّاس) նշանակում է նոր, երիտասարդ, թեև այս տեղանունը ծագում է իունարեն Ադատա ձևից: Արաբները պարզապես յուրովի են ստուգաբանել:

Le Strange, The Lands, p. 118—126.

29. Զազիրա(الجزيرة), որը նշանակում է կղզի (այսինքն Միջագետք), ընդգրկում է Վերին Միջագետքը և արաբական խալիֆայության կարևոր նահանգներից էր: Ունեւր ասորի, քուրդ, առաբ և մասամբ նաև հայ ազգաբնակչություն: Բաժանվում էր 3 մասի և կոչվում էր այնտեղ հաստատված արաբական ցեղերի անուններով: Այսպես՝ Դիար Բաբիա(الديار), այսինքն՝ Մոսուլի շրջան, Դիար Բաբր(الديار) Ամիդ կենտրոնով և Դիար Մուդար(الديار) Եդեսիա (Ռուհա) կենտրոնով: Զազիրայի կազմում էին հին հայկական Աղձնիք և Կորճայք նահանգները: Ամբողջ նահանգի կենտրոնն էր Մոսուլը, սակայն միշտ չէ, որ Զազիրան մեկ վարչական միավոր էր, այլ Ը դարում բաժանվեց երկու մասի՝ Մոսուլ և Զազիրա:

Նրա նվաճումը առաջին անգամ մանրամասն նկարագրել է Բալազուրին:

Beladsori, 172—183, Le Strange, The Lands, p. 86—114.

30. Չորրորդ Հայաստանը(الارمنية الرابعة), այսինքն՝ Չորրորդ Հայքը լավ ծանոթ է արաբներին: Մեծ Հայքի Ծոփք նահանգը այս անունն (Armenia Quarta) ստացավ Հուստինիանոս Ա կայսեր 536 թ. հրովարտակով: Արաբները հենց սկզբից մեծ ուշադրություն դարձրին այս նահանգի վրա՝ Բյուզանդիայի դեմ պայքարում նրա ռազմագիտական կարևոր դիրքի պատճառով: Արաբական արշավանքների նախօրեին Չորրորդ Հայքի կազմում էր Մարտիրոպոլիսը (Նփրկերտ):

31. Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգի Նփրկերտ քաղաքը, որը եղել է Տիգրան Բ Մեծի հզոր տերության Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը: Արաբները այն կոչում են Մայաֆարիկին(ميفارقين), որը ծագում է ասորական Մայֆերկաթ ձևից: Ծանոթ է նաև Մարտիրոպոլիս կամ Մարտիրոսաց քաղաք անվամբ:

32. Արաբները Անձևացիք տեղանունը տալիս են Զավազան(الزواجن) ձևով: Հիշյալ պատրիկր հավանաբար Սահուռ Անձևացին էր, որը արաբների՝ Տարոնի վրա հարձակման ժամանակ նրանց կողմն էր անցել:

Յովնան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 285—286:

33. Աղծնիք նահանգում գտնվող Արզն (آرن) և Բաղեշ (بدلیسی) քաղաքները արաբ-
ների առաջին նվաճումներից էին: Բաղեշը (ուշ միջնադարում Բիթլիս) գտնվում
էր Ձորա պահակ լեռնանցքից հարավ և ռազմագիտական մեծ նշանակություն ունեւր:

34. Հայտնի չէ, թե որտեղ է ալ-Այն ալ-Համիդա, (العين الحامضة) այսինքն՝
«թթու ջուր» կոչված վայրը: Գուցե Կարնո քաղաքի մոտ գտնվող Զերմուկն է: Երեմյան,
Աշխարհագրւյց, էջ 53:

35. Կարջ (պետք է լինի Կարի (قار) կամ՝ Կարկ (قارک) նշանակում է Կովկաս:
Ծագում է պարսկերէն Քար քուհ ձևից: Արաբներին ծանոթ են Կովկասի բոլոր լեռնական
ցեղերը, որոնց մեծ մասը կամ հպատակ էր խալիֆայության, կամ էլ գտնվում էր նրա
ազդեցության ոլորտում:

Կովկասյան ցեղերի լավագույն նկարագրութլունը տվել է Ժ դ. արաբ պատմիչ
Մուսուդին:

Мухоморский, История Ширвана, стр. 189—216.

36. Արաբ պատմիչները խալիֆաներին կոչում են ամիր ալ-մումինին՝ հավատացելոց
իշխան կամ խալիֆա՝ Մուհամմադի հաջորդ, ինչպես նաև իմամ՝ առաջնորդ:

Տվյալ դեպքում կրճատ ձևով ասված է ամիր՝ իշխան, հրամանատար:

37. Զաքատ (زكاة) էր կոչվում այն բարեգործական հարկը, որ մահմեդականներն
էին վճարում: Սա պարտադիր հարկ էր, որը վճարում էին թե՛ բերքի, թե՛ անասունների
համար: Կար նաև սադակատ (صدقة) կոչված հարկը, որը վճարում էին կամովին,
որպես բարեգործություն:

J. Schacht, Zakat, Shorter Enc. of Islam, p. 654—656.

38. Ֆայ (فاي) էր կոչվում այն ամենը, որ մահմեդական համայնքը վերցնում էր
նվաճված երկրներում թե՛ ռազմական ավարի, թե՛ հարկի ձևով: Սրա մեջ մտնում էր
ավարը (լանիմա), գլխահարկը (չիդիա), հողահարկը (խարաջ) և նույնիսկ ոչ մահմե-
դական վաճառականի վճարած մաքսը: Այնպես որ ֆայ կարելի է թարգմանել պետական
եկամուտ, հասույթ:

Th. W. Juynboll, Fai, Shorter Enc. of Islam, p. 95—96.

39. Մանուել (منويل) Հայկազն Հերակլ կայսեր զորավարն էր, որը գլխավորեց
բյուզանդական զորքերը Եգիպտոս՝ արաբների դեմ: Նրա մասին հիշատակում է Միքայել
Ասորին:

Ամրու իբն ալ-Ասը Եգիպտոսը նվաճող զորավարն է:

40. Արաբները Կարնո քաղաքը (Թեոդոսուպոլիս) կոչում էին Կալիկալա (قاليقلا): Այս
տեղանունը ծագում է ասորերէն Կալին կալա ձևից (ն-ի անկումով):

Արմինիակուսի (ارمنياقس) պատրիկ ասելով արաբ պատմիչները ակներևորեն
նկատի ունեն Հայաստանում գտնվող հույն զորավար Մավրիանոսին, թեև Արմինիակուս
անվանումը բնականաբար վերաբերում է բյուզանդական Արմենիակոն բանակաթեմին:

Պատմիչի հիշած զրույցը մի հին հայկական զրույցի արաբական ձևափոխված տար-
բերակն է: Այս մասին տե՛ս Ա. Տեր-Ղևաճյան, Կարին-Թեոդոսուպոլիսը ավանդության և
պատմության մեջ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1, 1971, էջ 159—164:

41. Փոքր Հայքի Մելիտինեն կամ Մալաթիա (ملطية) և մասամբ Սեբաստիա (سبواسي)
քաղաքները գտնվում էին արարարյուզանդական երկարատև պատերազմների ոլորտում:
Հատկապես Մելիտինեն ռազմագիտական շատ մեծ նշանակություն ունեւր խալիֆայության
զորքերի համար:

42. Մավրիանոս հույն զորավարը Հայաստան եկավ այն բանից հետո, երբ 640
թվականի արաբական արշավանքին դիմադրող Թեոդորոս Ռշտունին պաշտոնապես Հայոց

իշխան ճանաչվեց: Նրա հարաբերությունները Հայոց իշխանի հետ խիստ սրված էին և ի վերջո նա դուրս քշվեց Հայաստանից:

43. Մարբալան (ماربالي) հավանաբար Մարդաղի տեղանվան աղավաղումն է:

44. Խլաթը (خلط) վարչական մեծ նշանակություն ստացավ է դարից, երբ այն Մամիկոնյանների նստավայրն էր: Այստեղ կար միջնաբերդ և Ը դարում արաբական Գալազոր էր նստում: Մոկս (Մոկք, مكسي) նահանգը քիչ է հիշվում արաբական աղբյուրներում և համեմատաբար ինքնուրույնություն էր վայելում Ը—Թ դարերում: Թեև Մոկսը Հայաստանում համարվում էր ինքնուրույն նահանգ, սակայն արաբ պատմիչները այն համարում էին Վասպուրական (بسطرجان) ընդարձակ նահանգի մի մասը:

45. Կիրմիղ (قمر) նշանակում է կարմիր: Պատմիչները նկատի ունեն որդան կարմիրը, իսկ Արտաշատը (ارتاشات) կոչվում էր Կիրմիղի գյուղ:

46. Դվինի արաբական Դարիլ անունը (دييل) ծագում է ասորական Ադարին ձևից: Բառասկզբի ա-ն ընկել է, իսկ վերջին ն տառը դարձել է լ: Դվինը Դ—ԺԳ դարերում Առաջավոր Ասիայի գլխավոր առևտրական հանգույցներից մեկն էր և Հայաստանի մայրաքաղաքը — Ժ դարերում, մինչև որ իր տեղը զիջեց Անիին:

47. Շիրակ և Տայք տեղանունները արաբ մատենագիրները շատ հաճախ են միասին հիշատակում, որպես մեկ տեղանուն: Գրվում է (شرايط) Սիրաշթայր, որը կետերի շփոթության արդյունք է: Պետք է լինի (شرايط) (Շիրաշ, Շիրակ) և (طيط) Թայս, Տայս):

Այս շրջանները, ինչպես նաև Բագրևանդը (بغردان) միասին են հիշատակվում հավանաբար իբրև, (տարբեր ժամանակներում) Բագրատունիներին պատկանած կալվածներ:

48. Արաբական աղբյուրները Սյունիք նահանգը միշտ գիտեն Սիսական (Սիսաջան, سيسان) ձևով:

49. Սալման իբն Ռաբիան նախ նվաճեց Աղվանքը (Բայլական, Պարտավ, Կապաղակ, Շաքե), իսկ ապա, առանձին արշավանքներով, մերձկասպյան գավառները (որոնք Թ դարից արդեն Շիրվան ընդհանուր անունն են կրում): Իրանալեզու բնակչություն ունեցող մերձկասպյան գավառները [Մազքութք (արաբ. Մասկաթ), Շիրվան (արաբ. Շարուան կամ Շիրուան), Խալզան և Դերբենդ (արաբ. Բար ալ-Աբուար)] ինքնուրույն իշխանություններ էին, որոնք նախապես ենթակա էին Ատրպատականի մարզպանին (ավելի ճիշտ՝ Կովկաս Քուստակի կուսակալին), արաբների կողմից նվաճվելուց հետո մտան Արմինիա ոստիկանության մեջ:

Պատմագիտության մեջ շփոթություն կա վերոհիշյալ շրջանների բնակչության ծագման և նրանց պատմական ճակատագրի մասին:

Հաճախ կրկնվում է այն սխալ տեսակետը, թե իբր Ե—Է դարերում, ինչպես նաև արաբական տիրապետության տակ մերձկասպյան շրջանները, ինչպես նաև այժմյան Դաղստանը մտել են Աղվանքի կազմում: Իրականում իրանալեզու բնակչություն ունեցող մերձկասպյան շրջաններում, մասքթաց Արշակունիների թագավորության անկումից հետո, առանձին իշխանություններ են եղել, իսկ իրերա-կովկասյան ցեղերով բնակեցված Դաղստանի կողմերում նույնպես եղել են ինքնուրույն լեռնային իշխանություններ, որոնք այս կամ այն չափով ենթակա են եղել Չոզա մարզպանին (Չոզա մարզպանի մասին տե՛ս Նովսես Կաղանկատուացի, «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին», 1912, հ. Բ, գլ. Բ, էջ 127):

Արաբական տիրապետության շրջանում Աղվանքը, մերձկասպյան շրջանները և Դերբենդը (Դաղստան) վարչականորեն և, ըստ էության, իրարից բոլորովին տարբեր միավորներ են եղել: Դերբենդում (Բար ալ-Աբուար) իշխում էր տեղական ամիրը, իսկ մերձ-

կասպյան գավառներում (Շիրվան) նույնպես տեղական կառավարիչներ կային, որոնք ԼՂԹԱԿ էին Արմինիայի ոստիկանին:

է դարի Աշխարհացույցը հստակ կերպով տարրերում է Աղվանքը մերձկասպյան գավառներից, որոնց հիշում է Սարմատացվոց աշխարհում, իսկ Աղվանքը՝ Վրաստանի ու Հայաստանի հետ: Երեմյան, Աշխարհացույց, էջ 101, 105:

Մերձկասպյան շրջանների (Շիրվանի) բնիկ իրանական ազգաբնակչությունը, որը Ատրպատականի բնիկների հետ ցեղային մերձակցություն ուներ, մինչև ժԱ դար իր գոյությունը պահպանեց: Սակայն թե՛ քաղաքականապես, թե՛ մշակութային տեսակետից լինելով թույլ միավոր, չկարողացավ դիմադրել ժԱ դարում Շիրվան ներխուժած օղուզ (խուրթմեն) ցեղերին, որոնք աստիճանաբար թյուրքացրին այս երկիրը:

Շիրվանի իրանական բնիկ ազգաբնակչության միակ մնացորդը գուցե կարելի է համարել այժմյան թաթերին:

Оранский, Введение в иранскую филологию, 239, 326—327.

Ինչ վերաբերում է Առան տեղանվանը, ապա բոլոր արաբ պատմիչների մոտ այդ տեղանունը անորոշ ձևով է օգտագործված և ըստ էության վարչական բուլանդակություն չի ունեցել:

50. Սալմանը, բացի բուն Աղվանքից (Առան, Կապադակ $\Delta\lambda\alpha\delta$ մայրաքաղաքով) և մերձկասպյան շրջաններից (հետագայում՝ Շիրվան), նվաճեց նաև հայկական Արցախ և Ուտիք նահանգները, որոնց միջով էր հոսում Թարթառ (Տրտու) գետը (الشترثور):

51. Սևորդիք կոչված հայկական ցեղերը, որոնք ապրում էին Ուտիք նահանգում, արաբ մատենագիրների մոտ կոչվում են Սիյավարդիյյա (سياهوردية): Ըստ արաբ պատմիչների Ը գրքի վերջում նրանք կործանել են Շամքոր քաղաքը: Կոստանդին Միրանաժնի «Արարողության մասին» գրքում հիշատակվում է, որ ժ դարում Բյուզանդական արքունիքը նրանց հետ ևս (որպես Բագրատունյաց թագավորության մաս կազմող իշխանություն) նամակագրություն ուներ: Պատմիչը նրանց Սևորդիք անունը թարգմանում է հունարեն՝ սև որդիներ: Տե՛ս Կոստանդին Միրանաժին, էջ 151:

52. Արաբ պատմագիրների մոտ «ռում» (روم) բառը, որը Հռոմ անունից է ծագում, բազմաթիվ իմաստներով է օգտագործվում: Դա նշանակում է Բյուզանդիա (որը միշտ էլ կոչվել է Հռոմեական կայսրություն), Փոքր Ասիա, ինչպես նաև հույներ: Այդ անունը տրվում է նաև Իկոնիայի սելջուկ սուլթանությանը, նույնիսկ օսմանյան ժամանակաշրջանում Փոքր Ասիան կոչվում էր Ռում: Երբ խոսքը բյուզանդական տիրապետության կամ Փոքր Ասիային է վերաբերում, մենք հայերենում պահպանել ենք Ռում արտահայտությունը, բայց երբ ժողովրդին է վերաբերում, ապա օգտագործել ենք հայ մատենագրության մեջ արմատացած հռոմ բառը:

53. Արաբները և Բյուզանդիան մոտավորապես երեք հարյուր տարի Փոքր Ասիայում պայքար մղեցին իրար դեմ: Կոիվն ընթանում էր թե՛ ցամաքում, թե՛ ծովում:

Արաբները հատուկ Սահմանային գոտի ունեին (المنطقة), որը վարչական առանձին միավոր էր: Այս գոտին ուներ երկու նահանգ՝ Ասորիքի (Շամի) Սահմանային գոտի (կենտրոնը Տարսուս, արաբ. Թարսուս) և Ջազիրայի Սահմանային գոտի (կենտրոնը՝ Մելիտինե, արաբ. Մալաթիա): Ասորիքի Սահմանային գոտուն հարակից էր նաև Սվասիմ կոչված նահանգը հյուսիսային Սիրիայում:

Honigsmann, Die Ostgrenze, S. 40—43.

Ասորիքի (Շամ) Սահմանային գոտին (որն ընդգրկում էր Կիլիկիան), բացի Տարսուսից, ուներ Անադարբա (أنطاكية), Հարունիյա (حارون), ալ-Քանիսա ալ-Սաուդա (السعودية), սև եկեղեցի), Մամեստիա (مماص), Ադանա (أدنة),

Բայաս (دیماس) բերդադաշտները, Կիլիկիայից դեպի Փոքր Ասիայի խորքերը, Տավրոս-
յան լեռնաշղթայի վրա գտնվում էր Դուռն Կիլիկիո կոչված լեռնանցքը, լեռնանցքի
այս կողմում կար Պոտանդոն կամ Պոզանդի (دنداند) բերդը, իսկ այն կողմում կային
Հուլուա (هولوا) և Սաֆսաֆ (صصاف) բերդերը։ Այս բերդերով անցնում էր Տարսուսից
Իկոնիա ընթացող ճանապարհը։ Սա էր արաբական արշավանքների ճանապարհը Տի-
նայի (طنا) և Հերակլիայի վրա հարձակվելու համար։

Ջազիրայի Սահմանային գոտին (որն ընդգրկում էր Փոքր Հայքը և Մեծ Հայքի Բարձր
Հայք ու Մովսիս նահանգների արևմտյան գավառները), բացի Մելիտինե (Մալաթիա) կենտ-
րոնից, ունեւր խարբերդ (خربوت), Կամախ (كمخ), Դարպսակ (دپساك), Գերմանիկ
կամ Մարաշ (مرعش), Պեհեսնի (پهسنا), Հադաթ կամ Հադաս (حداد), Տարենդե
(تند) և այլ բերդադաշտներ։ Այստեղից արշավանքները ուղղվում էին Կապադովկիա
և Փոքր Ասիայի խորքերը։

54. Մուխտարը Օմայանների դեմ ուղղված շիայական (Ալիական) շարժման ղեկա-
վարն էր Միջագետքում։ Սկզբում նա միացել էր ապստամբ Աբդալլահ իրն ալ-Ջուբայ-
րին, որը Մեքքայում խալիֆա էր հռչակվել։

683/84 թվականին նա գնաց Քուֆա և իրեն հայտարարեց Մուհամմադի և Ալիի
առաքյալ և վերջինիս թոռ։ Իրն ալ-Ջուբայրի նշանակած կառավարիչը նախ բանտարկեց
ներան, ապա շուտով բաց թողեց։ Մուխտարը ապստամբություն պատրաստեց իրն ալ-
Ջուբայրի դեմ՝ դաշնակցելով Իբրահիմ իրն ալ-Աշտար զորավարի հետ, որը տատան-
վում էր։

685/686 թվականին Մուխտարն իր ձեռքը վերցրեց իշխանությունը Միջագետքում
և կառավարիչներ նշանակեց։ Հայաստանի համար հիշված կառավարիչը ձևական էր, քա-
նի որ Հայաստանը անկախ երկիր էր այդ տարիներին։

Նրա դեմ զորք ուղարկեցին թե՛ իրն Ջուբայրը (Մուսաբի գլխավորությամբ), թե՛
Օմայան Աբդ ալ-Մալիք խալիֆան։ Միջագետքում խլրտումներ սկսվեցին, բայց նա խեղ-
դեց դրանք և կոտորեց Շիայի բոլոր հակառակորդներին։ Մուխտարի դեմ եկան իրն ալ-
Ջուբայրի ուղարկած զորքերը, որոնք սպանեցին նրան։ Իբրահիմ իրն ալ-Աշտարը և
մյուսները հանձնվեցին Աբդ ալ-Մալիքին։

Բացի շիայից, սուննա, այսինքն ուղղափառ մահմեդականությանը հակադրվող
կրոնական հասարակական մի հոսանք ևս կար, որի մասնակիցներին արաբ պատմիչները
կոչում են խարիջիներ (ապստամբներ)։

G. Levi della Vida, al-Mukhtar, Enc. of Islam, 1931, III, p. 715—717.

55. Տառեխի (արաբ. թիռիս طرس) լիճը՝ Վանա լիճն է, որից հանվող տառեխ
ձուկն արաբների մոտ շատ հայտնի էր։ Օմայանները պետականացրին լիճը և նրա ձկ-
ների հասույթը։ Աբբասյանների օրոք տառեխը մտնում էր Հայաստանի բնահարկի մեջ,
ընդ որում տարեկան վերցվում էր 20 հազար տառեխ։

Երեմյան, Աշխարհացույց, էջ 37։

56. Աբդ ալ-Մալիք Օմայան խալիֆայի օրերից (685—705) արաբական խալիֆա-
յությունը ունեցել է կայուն դրամական համակարգ։ Ոսկեդրամը (4.25 գրամ) կոչվել է
դինար, արծաթ դրամը (2.97 գրամ) կոչվում էր դիրհամ (դիրհամ), իսկ պղնձե դրամը՝
ֆիլս։

57. Հաբբան (حبة) կամ հատիկը մեկ միսկալի $\frac{1}{100}$ մասն է (XIII, 42), իսկ
միսկալը (مشقال) կամ մսխալը որոշ երկրներում (օր. Եգիպտոս) 4.68 գրամ է
(XIII, 13)։

58. Պաշտոնապես մեկ կիրաթը (قيراط) միսկալի $\frac{1}{20}$ մասն է, թեև այլևայլ երկրներում տարբերություններ կան (XVIII, 34):

59. Այն տեղեկությունը, թե հարձակումը տեղի ունեցավ հիշրի 82 թվականին (15 փետրվար 701—3 փետրվար 702) համապատասխանում է թե՛ հայ (Ղեռնդ), թե՛ բյուզանդացի պատմիչների տվյալներին: Բոլոր դեպքերում խալիֆայի եղբոր՝ Մուհամմադ իբն Մարուանի, մեծ արշավանքը ընկնում է 701 թվականին, երբ Հայաստանը նվաճվելով կազմավորվեց Արմինիա ոստիկանությունը:

Ինչ վերաբերում է Աբու Շայխ իբն Աբդալլահ ոստիկանի սպանությանը, ապա դա տեղի ունեցավ 703 թվականին:

Тер-Гевондян, Армения, стр. 73—74.

60. Հայաստանի (Արմինիայի) տերը (صاحباً مينية) Արմինիայի ոստիկանն է, որը պատմիչների մոտ կոչվում է տարբեր անուններով՝ ամիր (իշխան, հրամանատար), ամիր (գործակալ) կամ վալի (կառավարիչ):

Արմինիայի ոստիկանը Ատրպատականի, Ջաղիրայի (երբեմն նաև Սահմանային գոտու) ոստիկանների հետ միասին ենթակա էր Հյուսիսի փոխարքային:

Արմինիայի ոստիկանին ենթակա էին՝ Հայոց իշխանը, Վրաց իշխանը, Աղվանից իշխանը և Շիրվանի ու Դերբենդի ամիրները:

Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, p. 176—180.

61. Տվյալ դեպքում Հայաստանի (Արմինիայի) լեռների թագավորները ասելով պատմիչը նկատի ունի կովկասյան լեռնական ցեղապետերին:

62. Արաբացածներ ասելով պատմիչը հավանաբար նկատի ունի քրիստոնյա արաբներին:

63. Արաբներենում Ասորիքի համար գոյություն ունի Շամ տեղանունը: Շամը վարչական միավոր չէր խալիֆայության մեջ: Ընդգրկում էր 3 վարչական միավոր՝ Դիմաշկ (Դամասկոս), Հիմս (Ծմեսա) և Կիննասրին: Իսկ Սուրիա անունը, որն այսօր սովորական արտահայտություն է Ասորիքի համար, միջնադարում տրվել է Ասորիքի հյուսիսային մասին, որը ձգվում է դեպի Փոքր Ասիա:

64. Սերաստուպոլիսը գտնվում էր Իռիս դետի վտակ Սկիլաքսի վրա, ընկնելով հռոմեական Առաջին Հայքի արևմտյան սահմանի վրա: Պատմիչի հիշատակած վայրը կարող է լինել Կիրիկիայի Սերաստուպոլիսը: Մարզուբանյանը ստույգ հայտնի չէ: Եղել է Մարզուբան, Եփրատացիք երկրամասում, Դարպսակի (Պեհեսնիի մոտ) կողմերում: Աբու-Ֆիդա «Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրներ», էջ 237: Խանջարան Գանգրա Գերմանիկոպոլիսն է, որը գրվում է նույնիսկ Ղանջարա:

Le Strange, The Lands, p. 158.

65. Բուրջ ալ-Համամար հավանաբար պետք է լինի Եփրատացիք երկրամասում (Եփրատի և Ամանոս լեռների միջև):

66. Հիսն ալ-Մարաան (կնոջ բերդ) գտնվում էր Մալաթիայի մոտ:

Honigmann, Die Ostgrenze, S. 46 n. 1.

67. Ալյունը (اليون) Բյուզանդիայի Լևոն Գ Իսավրացի կայսրն է (717—741), որը հայտնի դարձավ խալիֆայության դեմ մղած պատերազմներով: Նա իշխանությունը գրավել էր արաբների օգնությամբ, գալով արևելքից:

68. Մարհալա (مرحلة) նշանակում է մեկ օրում անցած ճանապարհ:

69. قتل նշանակում է սպանեց, սակայն նույն տեղում Թարարին (որից իրն ալ-Ասիրը քաղել է այս փաստերը) ունի قتل «ասվել է», որը հավանական է:

Tabari, VI, 616.

70. Զարմանալի է զփշաղենների (պոլիվցիների) հիշատակումը Ը դարի առաջին կեսում, քանի որ պոլիվցիները Ժ դարում երևան եկան և Ղաղախստանից անցան Հյուսիսային Կովկաս։ Մ. Արտամոնովը այս արշավանքի մասին խոսելիս ոչինչ չի ասում այս մասին, թեև օդտագործել է իրն ալ-Ասիրին։ Ըստ երևույթին իրն ալ-Ասիրը պարզապես նկատի ունի խազարներին։

Артамонов, История хазар, стр. 205.

71. Երկկոտոշավոր (ذوالقرونين) էր կոչվում Ալեքսանդր Մակեդոնացին։

72. Արաբները գրեթե ամեն տարի արշավանքներ էին կատարում Բյուզանդիայի դեմ, մեկը մեծ՝ ամառային, իսկ մյուսը փոքր՝ ձմեռային, ընդ որում ամառայինը (الصائفة) բռնենում էր ձախ և աջ թևեր (արշավանքներ)։

73. Փոստթ (البريد) արաբական խալիֆայության մեջ դեռ է դարից լավ կազմակերպված էր։ Կային փոստային կայաններ, մղոնաչափ քարեր, փոստային ձիեր և ուղտեր, որոնց շնորհիվ նահանգներում կատարված ամեն ինչի մասին խալիֆան տեղեկանում էր։
Мед, Мусульманский Ренесанс, стр. 383—384.

74. Վարդանակերտ (وَرْدَان) քաղաք Փայտակարանում (մյուս Վարդանակերտը գտնվում է Այրարատում, ուր ապստամբ հայեր 703-ին հաղթեցին իրենց հետապնդող արաբական կայազորին)։ Արաբ մատենագիրները գիտեն միայն այս Վարդանակերտը, որը գտնվում էր Արաքսից հարավ։

75. Բաջարվանը քաղաք է Շիրվանում, Կասպից ծովի ափին, 'Իարբանդից' հարավ։ Հայերեն՝ Պաճերվան։

76. Զիհադ (الجهاد) էր կոչվում սրբազան կրոնական պատերազմը, որին մասնակցելը պարտադիր էր ամեն մի մահմեդականի համար և դարեր շարունակ ոգևորել է մուսուլման հավատացյալներին մահմեդական երկրներում։ Ըստ մահմեդական իրավագիտության (ֆիկհ) աշխարհը երկու մասի է բաժանվում՝ դար ալ-հարբ (պատերազմական կամ թշնամի երկրներ), որոնց դեմ անհաշտ պայքար պետք է մղել հանուն կրոնի և դար ալ-իսլամ (իսլամի երկիր)։ Կար նաև դար ալ-սուլհ (հաշտության պայմանագրով նվաճված երկրներ)։

D. B. Macdonald, Jihad, Shorter Enc. of Islam, p. 89.

77. Մրվանը (Մարուան) վերջինն էր Օմայան խալիֆաներից։ Օմայան խալիֆաներն էին՝

Մուավիա Ա	661—680
Ծղիդ (Յազիդ) Ա	680—683
Մուավիա Բ	683—684
Մրվան (Մարուան) Ա	684—685
Աբդ ալ-Մալիք	685—705
Վալիդ Ա	705—715
Սուլայման	715—717
Օմար	717—720
Ծղիդ (Յազիդ) Բ	720—724
Հիշամ	724—743
Վալիդ Բ	743—744
Ծղիդ (Յազիդ) Դ	744
Իբրահիմ	744
Մրվան (Մարուան) Բ	744—750

78. Այստեղ և շարունակության մեջ հիշված անունները վերաբերում են Կովկասի լեռների արևելյան (մերձկասպյան) կողմերում գտնվող ցեղերին և մանր իշխանություն-

ներին. օրինակ՝ Սարիրի (զահի) տւրը, Տուման, Զարիքերան, Լաքդ, Շիրվան ամրոցը գտնվում էր Կասպից ծովից ոչ հեռու, իսկ Դուղանիյյան (Դիդոյք) Կախեթիայից հյուսիս գտնվող ցեղերի անունն է։

Минорский, История Ширвана, стр. 132—133.

79. Վարնիսը, ըստ Արտամունդի, Լաքդի թագավորը պետք է լինի, որը այլ աղբյուրներում հիշվում է ուրիշ անունով։ Բոլոր դեպքերում այստեղ իրն ալ-Ասիրի մոտ խոսքը Լաքդի նվաճմանն է վերաբերում։

Артамонов, История хазар, стр. 231.

Очерки истории Дагестана, I, Махачкала, 1957, стр. 754.

80. Մաթամիր (مطامير) արաբներն նշանակում է ստորերկրյա քարայր, նկուղ, պահեստ, ցորենի շտեմարան։ Արաբ մատենագիրների մոտ այս բառն օգտագործվում էր Կապադովկիայում գտնվող մի շարք ամրությունների համար։

A Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. I, La dynastie d'Amorium, Bruxelles 1935 (1959), p. 100—101.

81. Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան մասում գտնվող Ղումիկ և այլ վայրերի ճշման համար լավագույն աղբյուրն է Մինորսկու ուսումնասիրությունը՝

Минорский, История Ширвана, стр. 131—142.

82. Աբդալլահ իրն ալ-Բաթթալը Սուլայման խալիֆայի օրոք (715—717) Բյուզանդիայի դեմ արշավող արաբ զորահրամանատար Մասլամայի պահակախմբի պետն էր։ Նա Փոքր Ասիայում քաջագործություններ կատարեց և նշանավոր դարձավ որպես «մահ-մեղականության դատի պաշտպան»։ Նա սպանվեց մի արշավանքի ժամանակ՝ 740 թ.։ Միջնադարյան մահմեդական պատմագրությունը առասպելական հերոս դարձրեց նրան, իսկ Փոքր Ասիայում հաստատված թուրքերը նրան ազգային հերոս (սայիդ զազի) դարձրին։ Նույնիսկ նրա գերեզմանն են ցույց տալիս էսկի Շեհիրում։

Hitti, History of the Arabs, p. 203.

83. Աբբասյանները սերում էին Մուհամմադ մարգարեի հորեղբայր Աբբասից, ուստի համարվում էին մարգարեի տան մարդիկ և նրանց հաղթանակը մահմեդականության հաղթանակն էր համարվում։

I. Мюллер, История Ислама с основания до новейших времен, перевел с немецкого Н. А. Медников, СПб., 1895, II, стр. 147—148.

84. Սև դրոշակը Աբբասյանների պաշտոնական դրոշն էր։ Աբդալլահ իրն Ալին առաջին Աբբասյան՝ Աբու-լ-Աբբասի, հորեղբայրն էր։

85. Հայազգի Քուշանը (كوشان) Զորրորդ Հայքի բնակիչներից էր, մասնակցել էր Բյուզանդիայի արաբների դեմ մղած պատերազմներին։ Նրա մասին խոսում են, թե՛ արաբ (Թաբարի, իրն ալ-Ասիր), թե՛ ասորի (Դիոնիսիոս Տելլմահրացի) պատմիչները։ Ըստ Աճառյանի, սա հայկական Գուսան անունն է (Հայոց անձնանունների ըառարան, Ա, 510)։

Denys de Tell Mahre, p. 56.

750 թվականին սպանված լինելը թյուրիմացություն է, քանի որ նա մասնակցեց 752 թվականին Կարնո քաղաքը նվաճելու արշավանքին։

86. Առաջին Աբբասյան խալիֆա Աբու-լ-Աբբասը կոչվում էր Սաֆֆահ, որը նշանակում է արյունարբու, որովհետև Աբբասյանների իշխանության հաստատումը իրականացավ հրի ու սրի միջոցով։

87. Կնիքը (خاندن) կամ կնիքով մատանին մահմեդական հասարակության մեջ կրում էին ինչ-որ հեղինակություն ունեցող մարդիկ։ Այդպիսի մատանիներով կնքում էին տարբեր բնույթի վաստաթղթեր։

88. Հաշիմի է կոչվում Մուհամմադի տոհմը. Հաշիմը Մուհամմադի հոր պապն էր, իսկ քանի որ Աբբասյանները սերում էին Մուհամմադի հորեղբայր Աբբասից, ապա նրանք ևս Հաշիմի էին:

89. Կոստանդին Ծ Բյուզանդիայի կայսր (741—775):

90. Թե՛ Օմայան, թե՛ Աբբասյան ժամանակաշրջաններում խալիֆայությունը բաժանված էր նահանգների (վիլայա). Աբբասյան շրջանում այլևս չի հիշվում Սպաֆիան (Անդալուս), իսկ Հյուսիսային Աֆրիկան (Մաղրիբ) քիչ է հիշվում:

Ավելի շատ հիշվում են արևելյան նահանգները՝ Միսր (Եգիպտոս), Ֆիլասթին (Պաղեստին), Շամ (Ասորիք, մեծ մասամբ իր առանձին մասերով), Ջազիրա (վերին Միջագետք), Արմինիա (Հայաստան և այլն), Ագարբայջան (Ատրաշտական), Հիջազ, Յաման (Եմեն), Բասրա (Բահրայնի և Նաջդի հետ), Փուֆա (Իրաք), Ֆարիս, Ջիբալ, Ջիլան, Թարարիստան, Խորասան, Քիրման (և Սինդ), Սիջիստան, Մավարաննահ (Սուզդ, Ֆարդանա և այլն) և ուրիշներ: Այս անունները կարելի է գտնել բոլոր հարկացուցականներում:

Սակայն զինվորական հարցերում նահանգները շատ հաճախ միացվում և կամ անջատվում էին: Նահանգների միացումից առաջացած խոշոր միավորները պամանականորեն կոչում ենք փոխարքայություն: Արևելյան փոխարքայության մեջ էին Խորասանը և իրանական այլ նահանգներ, Արևմտյանի մեջ էին Հյուսիսային Աֆրիկան և այլ նահանգներ: Ռադմագիտական տեսակետից կարևոր գիրք ունեն Հյուսիսային փոխարքայությունը, որի մեջ էին Արմինիա, Ջազիրա, Ատրաշտական և Սուզդ (Սահմանային գոտի) նահանգները:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական խալիֆայության Հյուսիսային փոխարքայությունը, «Միջին և Մերձավոր արևելքի երկրներ ու ժողովուրդներ» 3, Արաբական երկրներ, Երևան, 1967:

91. Աբու Մուսլիմը (727—755), լինելով Աբբասյաններին համակիր, 747-ին պարսիկ հողատեր ղեհկանների, Օմայաններից դժգոհ գյուղացիության և որոշ արաբական ցեղերի զուլխն անցած ղեկավարեց Օմայանների դեմ ապստամբությունը Խորասանում: Աբբասյանների իշխանության զուլխ անցնելուց հետո, դարձավ Խորասանի փոխարքա: Վախենալով նրա ազդեցությունից, Մանսուր խալիֆան հրամայեց սպանել նրան:

92. Կալաուդիյա բերդը գտնվել է Մալաթիայի մոտ: Նրա բուն անունը եղել է Կլավդիա:

Honigmann, Die Ostgrenze, S. 88. n. 2.

93. Ավասիմ նահանգն ստեղծեց Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆան 786 թվականին, Կիննասրին նահանգից մի մաս պոկելով: Ըստ էության Սահմանային գոտուն կից միավոր էր: Նրանում կային Անտիոք, Դարիկ, Մանբիջ քաղաքները:

94. Հաշիմիյա քաղաքը հիմնել է առաջին Աբբասյան Աբու-լ-Աբբասը: Թեև նա խալիֆա էր հռչակվել Քուֆայում, այնուհանդերձ վստահություն չունեն նրա շիայական տրամադրություններով բնակչության վրա: Հաշիմիյան գտնվում էր Քուֆայի ու Հիրայի միջև:

Hitti, History of the Arabs. p. 292.

95. Ռավանդիյան պարսկական մի աղանդ էր, որը խալիֆային նույնացնում էր ալլահի հետ: Սրանց ապստամբությունը ճնշվեց 758 թ.:

Hitti, History of the Arabs, p. 290.

96. Ջարջարայա քաղաքը գտնվում էր Տիգրիսի ափին, Ստորին Նահրավանում: Բնակեցված էր պարսիկներով:

Le Strange. The Lands, p. 37.

97. Սարահ կամ Սարատ շրանցքը թափվում էր Տիգրիս գետը և հենց այդ տեղում էլ կառուցվել է Բաղդադը:

98. Մուխարրիմը հետազայում դարձավ Բաղդադի թաղամասերից մեկը:

Le Strange, The Lands, p. 31, 33.

99. Թասույ (طاسو) բառը իրանական փոխառություն է արաբերենում: Միջնադարում հողային տարածության չափ էր Միջադեպում ու Պարսկաստանում: Կարծվում է, որ այս բառը կա նաև հայերենում:

V. Minorsky, *Tasudj, Enc. of Islam*, 1929, IV, p. 699.

H. Hübschmann, *Armenische Grammatik*, I Teil, *Armenische Etymologie*, Leipzig, 1895, S. 266.

Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան, Բ, Երևան, 1973, էջ 157:

100. Վասիթը քաղաք է Ստորին Միջագետքում (Իրաք): Օմայան շրջանում Իրաք նահանգի կենտրոնն էր, իսկ Աբբասյանների օրոք գտնվում էր Բաղդադ—Բասրա առևտրական բանուկ ճանապարհի վրա:

101. Ջիրա (جرى), այսինքն կանգուն. երկարության չափ է և տարբեր երկրներում այլևայլ մեծություններ ունի: Միջնադարյան Եգիպտոսում գործվածքեղենի կանգունը 58,187 սմ է եղել. այլ երկրներում ավելի մեծ չափի կանգուն է եղել:

Хинц. Меры и веса, стр. 64—65.

102. Ալի խալիֆայի (որի դատն էր պաշտպանում Շիա շարժումը) տոհմից սերող Մուհամմադ և Իբրահիմ եղբայրների շիայական ապստամբությունը Մանսուր խալիֆան ճնշեց 762-ի վերջին ու 763-ի սկզբին, երկուսին էլ մահապատժի ենթարկելով:

Hitti. *History of the Arabs*, p. 290.

103. Իբն Հուբայրան (Իբն Հուբայրա պալատ) գտնվում էր Բաղդադից ոչ հեռու: *Le Strange, The Lands*, p. 290.

104. Խալիդը կոչվում էր Իբն Բարմաթ, այսինքն Բարմաթի որդի, քանզի հայրը բուղդայական բուրմ էր Բալխ քաղաքում: Հենց Աբու-լ-Աբբասի օրերից աչքի էր ընկել, իսկ Մանսուր խալիֆայի օրոք, ըստ էության, վարում էր վեզիրի պաշտոնը, որն Աբբասյանների ժամանակ սկիզբ առավ խալիֆայության մեջ: Բարմաթյանները ժառանգաբար վարեցին վեզիրի պաշտոնը, նրա որդին՝ Յահիան, Մահդի (775—785) խալիֆայի վեզիրն էր: Հարուն ալ-Ռաշիդի օրոք հատկապես մեծ հեղինակություն ունեւր Ջաֆարը՝ Յահիայի որդին: 803-ին Հարունը այլևս չհանդուրժելով այս պարսիկ շիայական հզոր վեզիրական ընտանիքի վերելքը, զիսատել տվեց Ջաֆարին, իսկ Յահիային ու նրա մյուս որդուն՝ Ֆադլին, բանտարկեց և նրանց առասպելական հարստությունը հարքունիս գրավեց:

105. Ռաթլը (رطل), այսինքն՝ լիտրը, Իրաքում մոտավորապես 130 դիրհեմ էր (406,25 գրամ):

Хинц. Меры и веса, стр. 37.

106. Մուհտասիբ էր կոչվում (مختص) այն պաշտոնյան, որ խալիֆայության քաղաքներում հսկում էր շուկաների ու բարոյականության վրա և համապատասխանում ընդհանրապես ոստիկանապետ հասկացությանը: Հսկում էր կշիռների ու չափերի վրա, արգելում գինի խմելը, գինի վաճառելը: Գոյություն ունեւր թե՛ Աբբասյանների ու Եգիպտոսի Ֆաթիմյանների օրոք, թե՛ արաբական իսլամիստներում (Անդալուս):

107. Ռուզբարի (روزگار) պարսկերեն բառ է, նշանակում է օրավարձով աշխատող բանվոր:

Աստարխան Խորեզմշին խազարների մեծ հեղինակություն վայելող զորավարներից էր, որը կոչվում էր նաև Ռաստարխան, իսկ Ղևոնդի մոտ՝ Աթթարխան:

Ղևոնդ, էջ 163:

Артамонов, История хазар, стр. 244—246.

108. Աբբասյանների օրոք և ընդհանրապես մահմեդական պետություններում Բայտ ալ-մալը՝ դրամի տունը (بيت المال) արքունի գանձարանն էր, ուր կուտակվում էին երկրի տարբեր մասերից հավաքված հարկերը: Գանձարանը գտնվում էր հարկային դիվանի ձեռքում (դիվան ալ-խարաջ), որի պետը՝ սահիբ ալ-խարաջը, վեզիրից հետո ամենակարևոր անձնավորությունն էր թե՛ Օմայանների, թե՛ Աբբասյանների օրոք: Կար նաև տեղական գանձարան ամեն մի նահանգում, ինչպես, օրինակ, Դվինում:

109. Դարիկը գտնվում էր Ասորիքի հյուսիսում:

110. Վերահսկող դիվանը (ديوان الخزانة) կամ الخزانة հսկում էր պետության դրամական ծախսերի վրա, որոնք տարբեր նպատակների էին հատկացվում:

Мец, Мусульманский ренесанс, стр. 70.

111. Խալիֆայության մեջ կանոնավոր զորքը (չունդ), որը վարձ (ռոճիկ) էր ստանում, կոչվում էր վարձատրված (مؤقت), կանոնավոր վճարված, իսկ կամավոր (مطوعة) էին կոչվում այն ռազմիկները, որոնք վարձ ստանում էին սոսկ ծառայության ժամանակ: Սրանք հավաքվում էին անապատի բեդուիններից, գյուղացիներից և քաղաքային ռամիկից:

Hitti, History of the Arabs, p. 327.

112. Տաճատ հայազգի պատրիկը (طراز الطائفة) կամ Տաճատ Անձեացին, որը կոչվում էր բյուզանդական զորքի շարքերում, Իրինե կայսրուհու հետ ունեցած տարաձայնության պատճառով արաբների կողմն անցավ և արաբական զորքի հրամանատար Հարունը (հետագայում խալիֆա) սիրով ընդունեց նրան: Տաճատը նշանակվեց Հայոց իշխան, սակայն նրա և ռուսիկան Սամանի միջև կային թշնամական հարաբերություններ, որոնց զոհ դարձավ նա:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայոց իշխանը արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, ՊՐՀ, 2, 1964, էջ 127:

113. Լևոն Դ կայսրը (775—780) մեռավ 780 թվականի սեպտեմբերի 8-ին (История Византии, II, стр. 60): Հստ Իբն ալ-Ասիրի, այս հարձակումը տեղի ունեցավ 782-ի սկզբին, երբ արդեն կայսեր այրին՝ Իրինեն (Աուգուստա) իշխանությունն իր ձեռքն էր վերցրել: Իրինեի և Ռաշիդի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն Բյուզանդական կայսրությունը պարտավորվում էր տարեկան 70 հազար ոսկեդրամ վճարել խալիֆայության:

114. Նիկեփոր կայսրը (802—811) կարծվում է, որ արաբական ծագում ունի և նրա նախահայրն էլ է դարձում Բյուզանդիայի կողմն անցած Զաբալան՝ քրիստոնյա Ղասսան ցեղից:

Hitti, History of the Arabs, p. 300 (n. 2)

115. Ասհաբ ալ-քահֆ (اصحاب الكهف) կամ քարայրի մարդկանց զրույցը շատ տարածված է արաբ մատենագրության մեջ: Սա ծագում է Արևմուտքում հայտնի «Եփեսոսի յոթ քնածները» կոչված ավանդությունից և հիշատակվում է թե՛ Ղուրանում, թե՛ յուրաքանչյուր մատենագիրների մոտ:

Փոքր Ասիայի մի հեթանոս քաղաքում մի խումբ քրիստոնյա երիտասարդներ մերժելով հեթանոսական հավատալիքները, քաշվում են մի քարայր և քնում: Մոտավորապես երեք հարյուրամյակ անց նրանք զարթնում են և իրենցից մեկին ուղարկում քաղաք հաջգնելու: Հացթուխը զարմանում է, տեսնելով այն հին դրամը, որ տալիս է երիտասարդը: Ամեն ինչ պարզվում է և քանի որ քրիստոնեությունը արդեն տարածված էր, բոլորը ուրախանում են: Քարայրի մոտ հետագայում եկեղեցի է կառուցվում:

A. J. Wensinck, Ashab al-Kahf, Enc. of Islam, 1913, I, p. 478—479.

116. Կոստանդին Զ կայսրը կուրացվեց և մայրը՝ Իրինեն, 797-ի օգոստոսի 15-ին հռչակվեց միահեծան կայսրուհի: Իրն ալ-Ասիրն այս դեպքը գնում է հիջրի 182 թվականի (798—799) տակ, որը թյուրիմացություն է:

История Византии, II, стр. 63.

117. Ըստ մահմեդական իրավագիտության (ֆիկհ) ոչ մահմեդական ազգաբնակչությունը (զիմմի) պակաս իրավունքներ պետք է ունենար, քան մահմեդականը: Հրեան, քրիստոնյան, զրադաշտականը լիիրավ չէին, նրանք չէին կարող պետական բարձր պաշտոններ ստանալ, բանակի շարքերում բարձրանալ, ինչպես նաև պետք է զգեստներով տարբերվեին: Այս երևույթը շեղված ձևով երևան եկավ Արբասյանների օրոք:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը խալիֆայության տիրապետության ներքո, «Լրաբեր», 4, 1975, էջ 74—87:

A. Fattal, Le Statut legal des non-musulmans en pays d'Islam, Beyrouth 1958.

A. Tritton, The Caliphs and their non-muslim subjects, London, 1970.

118. Սա Ստավրակիոս կայսրն է, որը նույն 811-ին մեռավ, ծանր վիրավորված լինելով բուլղարների հետ կովի ժամանակ: Նրան հաջորդեց Միքայել Խանզարեն (811—813):

История Византии, II, стр. 68.

119. Բյուզանդիայի Լևոն Ե Հայկազն կայսրն է (813—820):

120. Խուռամյան շարժումը, որը գլխավորում էր Բաբեկը, երկար ժամանակ (816—837) անհանգստացնում էր Արբասյաններին: Բաբեկի շարժումը ոչ միայն մասամբ ասարակության ճնշված խավերի ընդվզումն էր խալիֆայության դեմ, այլև միաժամանակ կանի բնիկ իրանալեզու բնակչության) դիմադարձությունն էր դրսից բերված մահմեդական և արաբական նորամուծություններին: Խուռամյաններն իրենց գաղափարախոսության և արաբական նորամուծություններին: Խուռամյաններն իրենց գաղափարախոսության կապված էին Սասանյան շրջանի մազդակյան շարժման հետ:

И. П. Петрушевский, К истории маздакитов в эпоху господства ислама. Народы Азии и Африки, № 5, 1970.

121. Մեծ չափի կաֆիզը (ցորենի չափ է) Իրաքում կշռում էր 48, 75 կիլոգրամ, իսկ փոքրը՝ մոտավորապես 24,108 կիլոգրամ:

Хинц, Меры и веса, стр. 50—52.

122. Կուռա բերդը գտնվում էր Կապադովկիայի կողմերում: Հավանաբար Սունդուսը ևս այդ կողմերում էր: Սինադր պետք է լինի Սինադան, որը գտնվում էր Ամորիոնից ոչ հեռու:

Honigmann, Die Ostgrenze, S. 45, 135.

123. Անթիդու բերդը գտնվում էր Կապադովկիայում:

Honigmann, Die Ostgrenze, S. 46.

124. Բյուզանդիայի Թեոֆիլ (Թեոփիլոս) կայսրը (829—842):

125. Շիադա (شاذة) նշանակում է վկայություն, այսինքն մահմեդականի հեռակալ խոսքերը. «Չկա աստված բացի ալլահից և Մուհամմադը նրա մարգարեն է»:

126. Մանի (مانی) նշանակում է սատանա:

127. Տարուխյան (تاروخ) մահմեդականների ուխտագնացության ութերորդ օրն է:

128. Աբնա (ابنا) բառացիորեն՝ որդիներ: Նշանակում է արաբ հոր և սլաբսիկ մոր զավակներ: Այսպես էին կոչվում Եմենում հաստատված պարսիկների հետնորդները: Արբասյանների օրոք նոր հարստության առաջին հետևորդները կոչվում էին «նոր կոչի որդիներ»:

129. Բնագրում կա **كجيك**, որը նշանակում է՝ քեղ ենք կանչում, ապավինում: Այս արտահայտությունը օգտագործվում է կրոնական արարողության ժամանակ, երբ դիմում են Աստծուն:

130. **شاهزاده** (شاهزاده) լեռնային հետախույզ, լրտես: Ծագում է պարսկերեն քուհ (լեռ) բառից:

131. Բնագրում **كجك** չոր քաղցրահաց, իսկ **شاهزاده** նշանակում է ցորենի կամ գարու ապուր:

132. Բաբեկի (Բաբան) շարժումը բարդ էր և հակասական, եթե մի կողմից դա բողոք էր խալիֆայության բռնության դեմ, ապա մյուս կողմից ինքը՝ Բաբեկը, հաճախ էր ամենադաժան ձևով ասպատակում, կոտորում ու կողոպտում մերձակա հայկական գավառները: Բավական է միայն հիշել Գեղարքունյաց գավառում 15 հազար բնակչության կոտորածը և Մաթենոց վանքի կողոպուտն ու հրկիզումը (Ստեփանոս Օրբելեան, Տփղիս, 1911, էջ 159):

Ինչ վերաբերում է արաբ պատմիչի սույն վկայությանը, ապա դա արդեն ցույց է տալիս նրա բարոյական կերպարը, որպես արհածախնդիր ավազակի:

133. Այս տողը ժուզեի մոտ սիալ է թարգմանված: Հստ նրա՝ обратившись к призренному Ибн Сумбату выругал его и сказал ему... (Тарих ал-Камил, 1940, стр. 50).

Հավանաբար, ապստամբության ղեկավարի թշնամուն անպայման վատ ածական տալու մարմաշով նա ուշադրություն չի դարձրել, որ **شاهزاده** (վատ, արհամարհելի) ածականը վերաբերում է Բաբեկի խոսքերին (վատ խոսք) և ոչ թե Սահլին:

134. Սահլ իբն Սինբաթը կամ Սունբաթը (**سبل بن سبات**) հայ պատմիչների մոտ հայտնի է որպես Սահլ Սմբատեան, իսկ արաբ պատմիչները շատ հաճախ նրա անվանը կցում են ալ-արմանի՝ հայազգի բառը: Ն. Ադոնցը և ուրիշներ կարծում են, որ նրա հայրը՝ Սմբատը, Բագրատունի է:

Նրա մասին տե՛ս.

Ն. Ադոնց, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Փարիզ, 1946, էջ 134—136:

V. Minorsky, Sahl ibn Sunbat of Shakkī and Arran, Caucasia, IV, BSOAS 1953, XV 3.

Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X—XVI դդ., Երևան, 1975, էջ 50—64:

135. Պատրիկության թագ (**شاهزاده**) ստանում էր նաև Հայոց իշխանը, մավանդ է դարձում:

136. Իսա իբն Յուսուֆ իբն Իսթիֆանուսը (**اصطفاؤبن**) Արցախի հարավի՝ Դիզակի իշխանն էր, որը հայկական աղբյուրներում կոչվում է Ծսայի Աբու Մուսե (Ապամուսե): (Տե՛ս Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Պետերբուրգ, 1887, էջ 191):

Թարարին, որից քաղել է իբն ալ-Ասիրը, նրան կոչում է Իսա իբն Յուսուֆ իբն Իսթիֆանուս, սակայն մեկ անգամ, երբ հիշատակում է 238 թվականին (852—853) Բուղայի գերի տարած նախարարներին, հիշում է նրան որպես «Իսա իբն Յուսուֆ իբն ուխտ Իսթիֆանուս», այսինքն Իսթիֆանուսի քրոջ որդի: (Tabari, Tarikh, IX, 193):

Սրան համապատասխանում է Մովսես Կաղանկատվացու այն տեղեկությունը, թե երբ Արցախում սպանեցին Ստեփանոս Աբլասադին, գավառին տիրացավ «Յիսայի անուանեալն Աբու Մուսե... քեռորդի Աբլասադայ»: Մովսէսի Կաղանկատվացոյ Պատմութիւն, Տփղիս, 1912, (հ. Գ, գլ. Ի):

Ծսային հզոր իշխան էր և Բուղայի արշավանքի ժամանակ կատաղի դիմադրություն ցուցաբերեց Քթիշ (Գտիշ) ամրոցում, ընդամու հարձակումները 28 անգամ ետ մղելով:

Վերապես խալիֆայի հատուկ գրությամբ նա ամրոցից իջավ ու միացավ Սամառա տարվող նախարարների խմբին:

Բ. Ուլուքաբյան, հաշենի իշխանությունը, էջ 62—63:

137. Բնագրում եղած **أَحْزَان** ազատներ բառը ուղղակի թարգմանությունն է պարսկերեն **آزاد** բառի, որը հայերեն նույնությամբ օգտագործվում է՝ ազատ: Ազատ էր կոչվում հողատեր ազնվականությունը, մանավանդ մանրը, որի պարսկերեն «դեհկան» հոմանիշը նույն տեղում կա:

138. Բնագրում **أَصْل**, որը նշանակում է բնակարան, կացարան, բայց տվյալ դեպքում արքունի պալատ է նշանակում:

139. Արաբերեն **شاح**, նշանակում է սուր կամ սուսերակալ (լանջագոտի):

140. Արաբերեն խայթաթ (**خياط**) նշանակում է դերձակ:

141. Մուհամմիդները (կարմրազգեստներ) Բաբեկի խուռամյաններն էին, որոնք պարտությունից հետո. Ատրպատականից փախել էին Փոքր Ասիա, կովեկու խալիֆայության թշնամի Բյուզանդիայի հետ:

Н. И. Петрушевский, Ислам в Иране в VII—XV вв., Ленинград, 1966, стр. 248.

142. **أولاد العامة** (հասարակաց տուն) նշանակում է խալիֆայական ալն պալատը, ուր պետական գործերն էին որոշվում: Նույն ձևով կար նաև **أولاد الخليفة** խալիֆայական տուն (պալատ) և **أولاد الملائكة** կառավարչի տուն (պալատ):

143. Վակֆ (**وقف**) նշանակում է վաճառքն արգելված կալվածք, ունեցվածք, որն իր ձեռքում ունեցողը կարող էր միայն հասույթից օգտվել, բայց չէր կարող այն օտարել: Վակֆ են կոչվում ալն հողերը, որոնք բարեգործական նպատակներով առհավետ նվիրված են մահմեդական կրոնական հաստատություններին: Վակֆ էին համարվում նաև քրիստոնեական վանքապատկան կալվածները: խալիֆայության ժամանակ վակֆ էին համարվում նաև այն հողերը, որոնք խալիֆայության կողմից բռնի կամ պայմանագրով վերցված էին նախկին տերերի ձեռքից, այն պայմանով, որ վերջիններս մնալով իրենց հողերի վրա, օգտագործեն այն վճարելով հողահարկ (խարաջ): Այս կարգի հողերը պետական էին և ենթարկվում էին գանձարանին (բայտ ալ-մալ):

Մալիքի դպրոցի իրավագետները Հյուսիսային Աֆրիկայում վակֆի համար օգտագործում էին հարուս (**حمى**) բառը:

W. Heffening, Waki, Shorter Enc. of Islam, 624—628.

144. Մաուլա (**مولى**) հոգնակի՝ մավալի (**ملا**) ունի իրար հակառակ երկու իմաստ: Նախ նշանակում է տեր և ասվում է նույնիսկ ալլահին: Բառի մյուս իմաստն է ազատագրված ստրուկ: Այդպիսին էին, օրինակ, է դարձում գերի ընկած, ստրկացված օտարները, որոնք մահմեդականությունն ընդունելով դառնում էին որևէ ցեղի մաուլա՝ հովանավորյալ, ազատագրված ստրուկ:

A. V. Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, Wien 1875, S. 155.

145. Մարջ ալ-Ուսկուֆը գտնվում է Կիլիկիայում Պոտանդոն գետից արևմուտք: *Le Strange, The Lands*, p. 138.

146. Մոսուլը գտնվում է Տիգրիս գետի արևմտյան ափին՝ Նինվեի ավերակների դիմաց:

Արաբները այն գրավեցին 641-ին և դարձրին նոր նվաճված Ադիաբենե նահանգի (Դիար Ռարիա) կենտրոն, իսկ հետագայում նաև ամբողջ Ջադիրայի կենտրոն: Նվաճումից անմիջապես հետո արար գաղթականներ հաստատվեցին քաղաքում, որոնք հողեր ստացան նրա շրջակայքում: Ընդհանրապես ամբողջ գավառում հաստատվեցին Ռարիա

ցեղի արարներ, որի հետևանքով Վերին Միջագետքի այս մասը կոչվեց Դիար Ռարիա-
թե՝ Օմայան, թե՛, մանավանդ, Աբբասյան շրջանում Մոսուլը և նրա շրջակայքը եղել
են խռովության բուն՝ արաբական ցեղերի ու կենտրոնական իշխանության, ինչպես նաև
արաբների և քրդական ցեղերի միջև տեղի ունեցող անվերջ ընդհարումների հետևանքով:

147. Այստեղ խոսքը Մուտադիլի կոչված գաղափարական (աստվածաբանական)
հոսանքի նշանաբանի մասին է: Տրամաբանությանը առաջնակարգ տեղ տվող այս հո-
սանքը ժխտում էր Ղուրանի աստվածային հավիտենական ծագումը (որին դավանում է
ուղղահավատ մահմեդականությունը՝ սուննի) և այն համարում էր սովորական գիրք:
Մամուն խալիֆայի օրոք (813—833) Մուտադիլիների աստվածաբանությունը (ուս-
մունքը) պաշտոնական և պարտադիր բնույթ ստացավ, բայց Մուտավաքքիլ խալիֆան
(847—861) վերականգնեց սուննի վարդապետությունը:

148. Աշուրան (ܐܫܘܪܐ) տոն է և Մուհամմադ ամսի 10-րդ օրն է:

149. Բայա (بَيْعَة) տալ նշանակում է հավատարմության երդում տալ, ձայն տալ:
Ըստ մահմեդական պետական իրավունքի, նոր խալիֆան պետք է ընտրվի մահմեդական
մեծամեծների ժողովում, որի մասնակիցները ձայն են տալիս և ընտրում նոր տիրակալին:
Այս սկզբունքը իրոք հարգվում էր միայն առաջին շորս ուղղահավատ կոչված խալիֆաների
օրոք (632—661), իսկ արդեն Օմայաններից առաջինի՝ Մուավիայի ժամանակից ձայն
տալը (բայա) դարձավ ձևական մի պործողություն, քանի որ իշխանությունը արդեն ժա-
ռանգական էր:

Hitti, History of the Arabs, p. 184—185.

150. Հիջազի երկու քաղաքները՝ Մեքքան և Մադինան, կոչվում են երկու սրբավայրեր:

151. Զունդ (زُحْد) նշանակում է ռազմական շրջան: Այսպես էին կոչվում Ասորի-
րի (Շամ) շորս շրջանները՝ Դամասկոս (Դիմաշկ), Եմեսա (Հիմս), Հորդանան (Ուրդուն)
և Պաղեստին (Ֆիլասթին): Եզիդ Ա խալիֆայի օրոք ավելացվեց հինգերորդը՝ Կին-
նասրին:

Hitti, History of the Arabs, p. 151.

152. Աշուտի որդի Բագարատը (بَغْرَطُ بْنُ أَشُّوتٍ) հաջորդեց իր հորը՝ Աշուտ
Մսակերին, որպես Հայոց իշխան (826—851): Շուտով Աբբասյան խալիֆայից ստացավ
իշխանաց իշխան (պատրիկների պատրիկ) տիտղոսը: Նրան ենթակա էր ամբողջ Ար-
մինիա (Հայաստան, Վիրք, Աղվանք, Շիրվան, Դերբենդ) նահանգը: 851-ին խաբեու-
թյամբ ձերբակալվեց ու տարվեց Սամառա:

153. Իբն ալ-Ասիրի մոտ ասված է, թե Բագարատը աման (երաշխավորագիր) խընդ-
րեց, իսկ Թաբարու մոտ ասված է, որ նա ٥٧١, այսինքն՝ իշխանություն, ոստիկանի պաշ-
տոն պահանջեց: Սա համոզիչ է, քանի որ Թովմա Արծրունին ևս վկայում է, որ Յուսուֆ
ոստիկանը Բագարատին խաբելու նպատակով ոստիկանի պաշտոն էր խոստանում
(Թովմա Արծրունի, էջ 118):

Tabari, Tarikh. IX, p. 187.

154. Այստեղ քննարկում կա Նիմատ (نعمت) անունը, որը պարզապես թյուրիմա-
ցություն է, քանի որ Թաբարու մոտ նման անուն չկա: Ըստ երևույթին գրչական աղավաղ-
ման արդյունք է:

155. Այս եղբորորդին Թ դարի արաբ պատմիչ Յակուբիի մոտ (աղավաղված) կոչվում
է Յունան իբն Տուրնիկ ٧٥١, այսինքն՝ Հովնան որդի Թունիկի: Սա երևի
Հովնանն է, Բագարատ Բագրատունու եղբորորդին:

J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, S. 298, n. 1.

156. Մուսա իբն Զուբարան Արզնի և Բաղեշի արաբ ամիրն էր: 850-ին ընդհարվեց
Բագարատ Բագրատունու և Աշուտ Արծրունու ուժերի հետ ու պարտվեց, իսկ 851-ին
զգալով խալիֆայության կողմից գալիք վտանգը, միացավ հայ ապստամբներին:

157. Տարոնը (طبرستان) այս շրջանում բացառիկ նշանակություն ստացավ, քանի որ Հայաստանի և ամբողջ Արմինիայի իշխանաց իշխանի գլխավոր տիրույթն էր և այստեղ էր նրա նստավայրը:

158. Աղրակը (الماقة) Արծրունիների տոհմական ժառանգական ուստանն էր: Այստեղ էր նրանց Աղամակերտ (Հաղամակերտ) կենտրոնը և տոհմական գերեզմանոց Ս. հաշվանքը:

159. Աշոտ՝ որդի Համղայի, այսինքն՝ Համազասպի (أشوط بن حمزة), Սա Վասպուրականի իշխան Աշոտ Արծրունին է, որը Բագարատ Բագրատունու հետ 850—852 թվականների ապստամբության երկու գլխավոր ղեկավարներից էր: Նկան ամրոցում համառ դիմադրությունից հետո, հանձնվեց արաբներին և տարվեց Սամառա: 859-ին վերադարձավ Վասպուրական, վերստացավ իր հողատիրական իրավունքները և իշխեց մինչև մահը (875):

160. Աբու-լ-Աբբաս ալ-Վարիսին (أبو العباس المارديني) Սմբատ Բագրատունին է՝ Հայոց սպարապետը և ժամանակավորապես նաև Հայոց իշխանը: Հայտնի չէ, թե ինչ է նշանակում Վարիսի: Թարգմանում էր կա ալ-Վասի (المؤيد), Հավանաբար, ինչ-որ տեղանվան հետ է կապված այս անվանումը:

Tabari, Tarikh, IX, p. 192.

161. Բնագրում կա աջամ (عظمى), որը նշանակում է պարսիկ, ինչպես նաև ընդանրապես օտար, ոչ-արաբ:

162. Իրն ալ-Ասիրի Կահիրեի սուլեյ հրատարակության մեջ գրված է Մուրկուս (مركوس) սակայն այլ հրատարակության մեջ և, մանավանդ Թարգմանում, կա Ռաբադ (رباد) այսինքն արվարձան, որը ճիշտ է:

Tabari, Tarikh, IX, p. 192.

163. Մաղրիր (արևմուտք) անունը տրվում է հյուսիսային Աֆրիկային:

164. Թովմա Արծրունին պատմում է, որ այս կինը գերի տարվելուց հետո ճիշ է քարձրացնում, թե ինքը վայել է միայն արքային (խալիֆային) և իր նպատակին հասնելուց հետո Բուղայի կորստյան պատճառն է դառնում: Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 174—175:

165. Այս պատրիկը Գարգմանի (ܩܪܓܡܢܝܐ) Կսրիճ իշխանն էր:

166. Իրականում Քթիշ (كثيش) ամրոցի առջև Բուղան հաջողության չհասավ: 28 անհաջող հարձակումներից հետո, ամրոցը անառիկ մնաց: Միայն խալիֆայից հրովարտակ ստանալուց հետո, ծաայի Ապու Մուսնն իջավ բերդից և Բուղայի հետ գնաց Սամառա:

Թովմա Արծրունի, էջ 178—185:

167. Այս դեպքում պատմիչը տալիս է նախկինում Աբու-լ-Աբբաս անվամբ հիշված Սմբատ սպարապետին. իսկական անունը Սմբատ որդի Աշոտի (سمنباط بن آشوط):

168. Արցախի իշխան Սահլ Սմբատյանի որդի Հովհաննես Մուավիան է (معاوية بن سبط), որը գերի տարվեց Սամառա:

Բ. Ուլուբաբյան, հաշենի իշխանությունը, էջ 73—74:

169. Ալի իրն Յահիա ալ-Արմանին խալիֆայության պատմության մեջ դիրքի հասած բացառիկ հայ գործիչներից է: Նշանավոր դարձավ Բյուզանդիայի դեմ մղած պայքարով: Ունեի կալվածներ Աղձնիքի կողմերում և հավանաբար այդ նահանգի հալ նախարարներից էր (մահմեդականացած), Նղել է նաև Արմինիայի ոստիկան:

170. Բյուզանդիայի Միքայել Գ (842—867) կայսեր իշխանության սկզբնական շրջանում երկիրը կառավարում էր նրա մայրը՝ Թեոդորան:

171. հադիմ (خادم) նշանակում է ներքինի և ծառա:

Меу, Мусульманский ренесанс, стр. 279—280.

172. Շիմշաթը (شمشاط) Մուփաց թագավորության մայրաքաղաքներից Արշամաշատն էր, որը միջնադարում մի ավան էր ու կոչվում էր Աշմուշատ (արաբ. Շիմշաթ)։

173. Ուշրը (عشيرة), այսինքն՝ տասանորդը, հողահարկի թեթև տեսակն էր։ Ուշր էին վճարում մահմեդական հողատերերը, սահմանամերձ շրջանների բնակիչները, ինչպես... օրինակ, արաբաբյուզանդական Սահմանային գոտում։

Λ. Grohmann, Ushr, Shorter Enc. of Islam, p. 610—611.

174. Աբրիկը (ابريق) պավլիկյանների Տևրիկե ավանն էր, իբն ալ-Ասիրի մոտ աղավաղվել դարձել է Արին։ Ժիշտ ձևը կա նրա աղբյուր Քաբարու մոտ։

Tabari, Tarikh, IX, p. 207.

175. Կարիբասը (قريباسي) պետք է լինի Կարբիաս, (قريباسي) Կարբեաս, որը Պավլիկյան շարժման նշանավոր ղեկավարն է։

176. Տիննիսը եգիպտոսում է. իբն ալ-Ասիրի մոտ աղավաղվելով դարձել է Սիս։

177. Սալսալան հավանաբար նվիրկերտից ոչ հեռու մի վայր էր։

178. Աբբասյան պետությունն ունեցավ իր հղորդության (750—861) և թուլացման (861—945) շրջանները, որից հետո գալիս է մի շրջան (946—1258), երբ Աբբասյան խալիֆաները մեծ մասամբ սոսկ կրոնական պետեր էին։ Միայն 1132—1258 թթ. նրանց իշխանությունը վերականգնվեց իրաքում։

ա. հղորդության շրջան

Աբու-լ-Աբբաս (ալ-Սաֆֆահ)	750—754
Աբու Զաֆար (ալ-Մանսուր)	754—775
Մահդի	775—785
Հադի	785—786
Հարուն ալ-Ռաշիդ	786—805
Ամին	809—813
Մամուն	813—833
Մուտասիմ	833—842
Ուսսիկ	842—847
Մուտավաթթիլ	847—861

բ. թուլացման շրջան

Մուևտասիր	861—862
Մուևտահին	862—866
Մուևտազզ	866—869
Մուհտադի	869—870
Մուևտամիդ	870—892
Մուևտադիդ	892—902
Մուքտաֆի	902—908
Մուկտադիր	908—932
Կահիր	932—934
Ռադի	934—940
Մուևտակի	940—944
Մուևտաթֆի	944—946

179. Սակալիբա (صقالبة) արաբերենում նշանակում է սլավոններ, երբեմն նաև սպիտակամորթ ստրուկներ։

180. Լուլուան մի բերդ էր, որ գտնվում էր Տավրոսյան լեռնաշղթայի Պոտանդոն (Պողանդի) լեռնանցքից այն կողմ (դեպի Փոքր Ասիա), Սաֆսաֆ բերդից հետո։

181. Բաղբշի ու Արզնի տեր Մուսա իրն Զուրարայի որդի Աբու-Մուիզզը (Աբու-լ-Մազրա) իշխում էր միայն Արզնում. նրա մայրը Բաղարատ Բաղրատունու քույրն էր, իսկ ինքն ամուսնացել էր Աթորունի իշխանուհու հետ:

Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 104—105:

182. Իսա իբն ալ-Շայխը և Իսհակ իրն Քունդաշիկը (Քունդաշ) Արմինիայի վերջին ոստիկաններն էին: Իբն ալ-Ասիրը հիշում է Արմինիայի հետևյալ կառավարիչներին (ոստիկաններ): Փոխարքաներին հասարակ ոստիկաններից տարբերելու համար նշում ենք փակագծերի մեջ: Փոխարքանները (Հյուսիսի փոխարքաներ) ընդհանրապես Արմինիայից քացի իշխում էին նաև Ատրպատականի ու Զազիրայի (Վերին Միջագետքի), իսկ երբեմն նաև Սահմանային զոտու վրա:

Մուհամմադ իբն Մարուան (Մրվան) (փոխարքա)	693—709
Աբու Շայխ իբն Աբդալլահ	701—703
Մասլամա իբն Աբդալ-Մալիք (փոխարքա)	709—722
Օմար իբն Հուբայրա	720—721
Ջառահ իբն Աբդալլահ ալ-Հաքամի (փոխարքա)	722—725
Հալիս (Հերթ) իբն Ամրու ալ-Թաի	724—725
Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիք (փոխարքա)	725—729
Ջառահ իբն Աբդալլահ ալ-Հաքամի (փոխարքա)	729—730
Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիք (փոխարքա)	731—732
Մարուան (Մրվան) իբն Մուհամմադ (փոխարքա)	732—744
Աբու Զաֆար, հետագայում Մանսուր (փոխարքա)	750—754
Յազիդ (Եզիդ) իբն Ուսայդ ալ-Սուլամի	752—754
Հասան իբն Կահթարա	754—759
Հարուն, հետագայում ալ-Ռաշիդ (փոխարքա)	780—786
Յազիդ (Եզիդ) իբն Մազյադ ալ Շայբանի	787—788
Ուբայդալլահ իբն ալ-Մահդի (փոխարքա)	788—791
Յազիդ (Եզիդ) իբն Մազյադ ալ-Շայբանի	799—801
Ասադ իբն Յազիդ ալ-Շայբանի	801—802
Ասադ իբն Յազիդ (երկրորդ անգամ)	809—811
Իսա իբն Մուհամմադ	820—823
Ալի իբն Սադակա, Զուրայկ	824—825
Մուհամմադ իբն Հումայդ ալ-Թուսի	827—828
Աֆշին Հայդար իբն Քաուս (փոխարքա)	835—840
Մուտազզ (փոխարքա)	849—862
Աբու Սաիդ Մուհամմադ ալ-Մարուադի	850—851
Յուսուֆ	851—852
Բուդա	852—855
Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանի (փոխարքա)	862—863
Ալա իբն Ահմադ	865—866
Իսա իբն ալ-Շայխ	870
Զաֆար ալ-Մուֆավվիդ	875—883
Իսհակ իբն Քունդաշ	879

183. Վասիլ Ա (867—886) կայսրը, ըստ ըյուզանդացի կայսր պատմիչ Կոստանդին Միրանածնի «Մակեդոնիայից էր, ազգությամբ հայ Արշակունի» (Կոստանդին Միրանածին, էջ 33), իբն ալ-Ասիրը նրան կոչում է սլավոնուհու որդի (իբն ալ-սակլաբիյա):

Միջնադարյան պատմական աղբյուրներում և նոր ուսումնասիրություններում տեղեկություններ չկան նրա մոր ծագման մասին: Գուցե այսպես է կոչվել Մակեդոնիայում ծնված լինելու պատճառով, որը սլավոնական բնակչություն ունի:

Ն. Ադունց, Վասիլ Հայկազն (Մեծագործ կայսր, 867—886), Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948:

181. Այստեղ հիշված անունները իրեն ալ-Ասիրի մոտ աղավաղված են, մինչդեռ Քարարու մոտ կան ճիշտ ձևեր: Բազմաթիվ պետք է լինի Յագաման, Ֆանադինը՝ Կաբադիկ (Կապադովկիա), իսկ Բաթլիկը՝ ալ-Նաթուլիկ, այսինքն՝ Անատոլիկ, Tzbari, IX, 66.

185. Աբբասյան Մուտամիդ խալիֆան Սաջյան Մուհամմադ Աֆշինին նշանակեց Ատրպատականի և Արմինիայի ոստիկան, նպատակ ունենալով իրար դեմ գրգռել Սաջյաններին և նոր թագ ստացած Բագրատունիներին: Այդ ժամանակ, ըստ էության, արդեն չկար Արմինիա ոստիկանությունը, այլ գոյություն ունեին Հայոց թագավորությունը և մանր միավորներ: Աբբասյանների նպատակն էր այս ձևով Աֆշինին դնել Հայոց թագավորի վրա հսկողի դերում, մանավանդ իրան էր հանձնարարել նաև Հայաստանի վճարած տարեկան շնչին հարկի փոխանցումը խալիֆայական գանձարան:

Тер-Гевондян, Армения, стр. 240—244.

186. Մլեհ մեծը կամ հայազգի Մլեհը (*ملح*) Բյուզանդիայի Ռոմանոս Ա Լեկապենոս կայսեր հայազգի զորավարն էր, որն արաբների դեմ կռվում մեծ քաջություններ գործեց Կիլիկիայում և այլուր, եղել է Լիկանդյան բանակաթեմի ստրատեգ:

История Византия, II, стр. 190.

187. Աբբասյանների թուլացման շրջանում (861—945) վեզիրները մեծ հեղինակություն ձեռք բերեցին և հաճախ նրանք էին կառավարում երկիրը: Հայտնի էին իրեն ալ-Ֆուրատը, Ալի իբն Իսահ և ուրիշներ:

D. Sourdel, Le vizirat Abbasside de 749 a 936, Damas, I, 1959, p. 359—370

188. Հաջիր (*حاجير*) նշանակում է արգելող կամ պահպան: Մոտավորապես համապատասխանում է սենեկապետի պաշտոնին: Խալիֆայության անկումից հետո առաջացած մահմեդական պետություններում հաջիրը պալատի վերակացուն էր և տնտեսական վերատեսուչը, կամ նույնիսկ հսկում էր զինվորական գործերին (օր. մամլուքյան ծախսատու): Սպանիայի օմայյանների մոտ հաջիրը վեզիրի դեր էր կատարում: Այս բառը մտել է հայկական միջավայրը հեջուր ձևով: Զաքարյաններն ունեին իրենց հեջուրները:

Мец, Мусульманский Ренесанс, стр. 77, 100, 101.

189. Կարնո քաղաքը (Թեոդոսուպոլիս) թե՛ ձևականորեն մտնում էր Հայոց թագավորության մեջ, սակայն ըստ էության մնում էր Աբբասյան խալիֆայության տրամադրության տակ: Այստեղ կար արաբական կայազոր, որը պետք է պայքարեր Բյուզանդական կայսրության դեմ: Խալիֆայության տարբեր երկրներից մահմեդական կրոնի համար կռվող ռազմիկներ (ղազի) էին զայիս այս նպատակի համար:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայություններ..., էջ 158—164:

190. Դումուստուկ (*دمشق*) հունարեն դոմեստիկոս բառից է: Զինվորական բարձր աստիճան էր Բյուզանդիայում: Այստեղ խոսքը Հովհան Կուրկուասի մասին է:

Դաբբարա (*دبارة*) խոյի նման պատերազմական մեքենա էր, որի տակ թաքնվում էին քաղաքը պաշարող զինվորները և այն առաջ տանելով խփում էին պարիսպներին՝ փլվածք առաջացնելու նպատակով:

Դվինի վրա այս հարձակումը հայկական աղբյուրներում չի հիշատակվում, սակայն Ստեփանոս Տարոնեցին նշում է, որ 922-ին Հովհան Կուրկուասը հարձակվել էր Դվինի

վրա, ուր նրան դիմադրություն էին ցույց տվել Հայոց թագավոր Աշոտ Երկաթի և Ատրպատականի Աբուք ամիրի միացյալ ուժերը:

Ստեփանոս Տարոնեցի, «Պատմութիւն տիեզերական», էջ 170:

Minorsky, Studies in Caucasian History, 119.

191. Կայսիկների հողերը (Հարթ, Ապահունիք և այլն), որոնք Հայոց թագավորության հետ թույլ էին կապված, հաճախ ասպատակության էին ենթարկվում բյուզանդական զորքերի կողմից: Սմբատ Ա թագավորի մահվանից (913) մինչև դարի կեսերը Տարոնը, Թեոդոսուպոլիսը և Կայսիկների հողերը, որոնք մտնում էին Բագրատունյաց թագավորության մեջ, դարձան բյուզանդական քաղաքականության հետաքրքրության առարկան: Ի վերջո Բյուզանդիան նվաճեց այդ հողերը՝ մոտիկից սպառնալով Բագրատունյաց թագավորությանը:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները..., էջ 143—149:

192. Իբն ալ-Դայրանի (Դերանիկի որդի) էր կոչվում Գագիկ Արծրունին:

193. Ատրպատականը Աբբասյան խալիֆայությունից անջատվելուց հետո կայուն վիճակ չունեցավ: Տեղական իրանալեզու ազգաբնակչությունը չկարողացավ իշխանությունն իր ձեռքը վերցնել և ընդհանրապես ոչ մի իշխանական տուն չկարողացավ երկար իշխել (ինչպես, օրինակ, Բագրատունիները Հայաստանում):

Ատրպատականում Թ—ԺԱ դարերում իշխեցին թյուրքական ծագում ունեցող Սաջյանները (889—930), ապա սկսեց խառն վիճակ, երբ հանդես եկան Մուֆլիհ ալ-Սաջին, 'Իսյամ Իբն Իբրահիմ ալ-Քուրդին, Լաջարին և ուրիշներ: Ապա իշխեցին իրանական (ղեմիկյան) ծագում ունեցող Սալարիները (Մուսաֆիրները) (941—983) և, վերջապես՝ արաբա-քրդական ծագում ունեցող Ռավվադիները (983—1071):

Ատրպատականի բնիկ իրանալեզու բնակչությունը, Շիրվանի տեղական իրանալեզու ցեղերի նման, չկարողացավ ստեղծել իր ուրույն մշակույթը և ընդհանրապես ոչ մի ինքնուրույնություն չունեցավ: Այս անորոշությունը հետագայում նպաստեց թե՛ Ատրպատականի, թե՛ Շիրվանի թյուրքացմանը:

Minorsky, Studies in Caucasian History, 112—113 (n. 2).

Оранский, Введение в иранскую филологию, стр. 239.

194. Վաշմգիրը (Վուշմագիր) Թաբարիստանի և Վրկանի (Ջուրջան) տեր Զ'յարիների (927—1090) տոհմից էր, իշխել է 935—967 թվականներին:

Босворт, Мусульманские династии, стр. 135.

195. Դեմիկները (դալամցիները) Իրանի հյուսիսային Դայլամ նահանգի ռազմական բնակիչներն էին: Նրանք հատուկ աշխուժություն ցուցաբերեցին ժ դարում, կոչվելով տարբեր տիրակալների համար: Դայլամից են ծագում իրանական Ջիյարի (927—1090), Սալարյան կամ Մուսաֆիրի (916—1090) և Բուի կամ Բուվայհի (935—1055) տոհմերը, որոնք պետություններ կազմեցին Իրանի հյուսիսային և հարավային շրջաններում:

196. Հայազդի Ատոմը (اطوم الامني) Անձևացյաց Գուրգեն Արծրունի իշխանի որդի Ատոմն է, որն արաբական աղբյուրներում կոչվում է Աթում Իբն Ջուրջին:

The Tajarib al-Umam or History of Ibn Miskawayh, in the Eclipse of the Abbaside Caliphate, London, 1920. I, p. 401.

197. Նասիր ալ-Իսուլան Իբն Համադանը Համադանյան տոհմի Ջազիրայի (Մոսուլի) ճյուղից էր, իշխել է 929—969 թվականներին:

198. Մուավին (معاون) նշանակում է օգնական, փոխանորդ:

199. Մարզուբանը Սալարյան (Մուսաֆիրի) տոհմից էր, 941-ին նվաճեց Ատրպատականը և այս տոհմի իշխանությունը հաստատեց: Սալարյանների ժամանակագրությունը նետկալն է:

Մարգուրան իրն Մուհամմադ	941—957
Ջաստան իրն Մարգուրան	957—960
Իբրահիմ իրն Մարգուրան	960—983

200. Ֆատուա (*فتوة*) է կոչվում մահմեդական իրավական (դատական) դեպքերի վճիռը, որը տալիս էր կրոնապետը կամ իրավագետների ժողովը:

D. B. Macdonald, Fatwa, Shorter Enc of Islam, p. 102.

Ինչ վերաբերում է այդ «թաշկինակին», ապա դա անձեռագործ դաստառակն է: Իբն ալ-Ասիրի տեղեկությունները հիմնական դժերով համընկնում են իրենից երեք հարյուրամյակ առաջ ապրած բյուզանդացի կայսր պատմիչ Կոստանդին Միրանաժնի տվյալներին: «Քրիստոսի անձեռագործ պատկերի մասին» աշխատության մեջ նա նշում է, որ Նդեսիայում էր պահվում Քրիստոսի՝ Աբգար թագավորին ուղարկած անձեռագործ դաստառակը (պատկերը, թաշկինակը): Նա վարչամակը քսել էր դեմքին և արտատպվել էր դիմապատկերը:

Նվ ահա Ռոմանոս Լեկապենոս կայսրը (920—944) կամեցավ, որ այս մասունքը բերվի Կ. Պոլիս: Նա դրում է Նդեսիա, մեծ խոստումներ տալով, սակայն եղեսացիք մերժում են:

Վերջապես, աշխարհի արարչագործության վեց հազար շողոս հարյուր հիսուններկու թվականին (944) Նդեսիայի ամիրը պատասխանեց կայսրին, սլահանջելով, որ հոռմեացիների (բյուզանդացիների) գորքերը շասպատակեն խալիֆայության սահմանամերձ քաղաքների և ազատ արձակեն երկու հարյուր սարակինոս (արաբ) զերինների, նախկինում առաջարկված արժաթով հանդերձ: Այսպիսով Կ. Պոլիս տարվեց անձեռագործ դաստառակը:

Տե՛ս Կոստանդին Միրանաժին, էջ 189—190:

201. Ռուսների՝ Կիևյան Ռուսիայի (Русь) բնակիչների հարձակման մասին խոսում է Նաև Մովսես Կաղանկատվացին, ըստ որի այդ ժամանակ Լրեաց «ի կողմանցն հիւսիսոյ ալլադէմ օտարանշան աղգ իմն զոր Ռուզիկ կոչեն»: (Պատմութիւն, հ. Գ, գլ. ԻԲ):

202. Նաիր (*ناير*) տեղակալ կամ որևէ տիրակալի կողմից նշանակված տեղական կառավարիչ: Մամլուքյան Նգիպտոսում նշանակում էր փոխարքա:

203. Այս փոքրիկ հատվածը շափազանց կարևոր է խալիֆայության երկրներում ողատիրության ձևերի զարգացման հարցը ուսումնասիրելու համար: Սա ցույց է տալիս, թե ինչպես պետության քաղաքական կազմավորումները զուգահեռ պարզեական (իրավական-ճորեն՝ պետական) հողերը և այլ պետական կալվածներ աստիճանաբար անցնում են զորականների ձեռքը, որոնք միշտ չէ, որ կարողանում են ապահովել այն, ինչ անհրաժեշտ էր երկրագործության զարգացման համար: Զինվորական պետերը խլում էին ոչ միայն տերունի, պետական (*ملك*), այլև սեփականատիրական (*ملك*) հողերը:

История стран зарубежной Азии, стр. 146—147.

204. Ավատառու բառի համար բնագրում կա *عبد* ավատ ստացած անձնապետության արտահայտությունը: Համապատասխանում է պարսկերեն իկթագար բառին:

205. Ռուքն ալ-Դաուլա Հասանը (947—977) եղել է Բուայի տոհմի Զիրալի ճյուղի տիրակալներից:

206. Հայաստանի թագավորներ ասելով (*شاه*) պատմիչը նկատի ունի Վասպուրականի գավառների իշխաններին: Այս շրջանում թագավոր՝ մալիք (մելիք) բառն արդեն պարզապես իշխանի նշանակություն էր ստացել: Հետագայում այդ բառը մելիք ձևով գտագործվել է միջակ և մանր իշխանների համար:

207. Բուինների (Բուվայհիների) պետությունը տևեց 935—1055: Այս պարսկական հարստությունը իշխում էր Իրանի գլխի մասին՝ հյուսիսում հասնելով մինչև Ատրպա-

տականի հարավային սահմանը, արևելքում հորասանի արևմտյան սահմանը, արևմուտքում ընդգրկում էր Իրաքը, Բաղդադ քաղաքով, իսկ հյուսիս արևմուտքում հասնում էր Զազիրա:

Նախապես Արրասյաններին ենթակա էին, բայց 945-ին այս հարստության հիմնադիր 3 եղբայրները (Ահմադ, Ալի, Հասան) գրավեցին Բաղդադը և փաստորեն վերջ տվեցին Աբբասյան խալիֆայության գոյությանը (քաղաքականորեն): Մուհզդ ալ-Դաուլան, Ահմադը և նրա հաջորդները համարվում էին խալիֆայի տեղակալները, սակայն ըստ էության փակատար իշխանություն ունեին: Այս պետությունն իր հզորության գագաթնակետին հասավ Ադուդ ալ-Դաուլա Ֆեննա խոսրովի (խոսրաու) ժամանակ (949—983), որից հետո անկում ապրեց: 977-ից նրանք կոչվում էին Շահինշահ: Նրանց մայրաքաղաքն էր Շիրազը:

Այս իրանական հզոր պետությունը կործանվեց սելջուկների կողմից 1055-ին:

К. Э. Босворт, Мусульманские династии, М., 1971, стр. 138.

208. Այս դեպքերը տեղի էին ունենում Գագիկ Արծրունու ժամանակ (322 հիշրի՝ 933/934), ուստի և անունը պետք է լինի ոչ թե իբն Դալբանի և իբն Զաչիկ՝ որդի Դերանիկի և որդի Գագիկի, այլ Զաչիկ իբն Դալբանի՝ Գագիկ որդի Դերանիկի, այսինքն՝ իբն (որդի) բառը Գագիկից առաջ ավելորդ է: Գագիկի և Դալսամի հարաբերությունների մասին տե՛ս А. Быхов, Дайсам ибн Ибрахим ал-Курди, Эпиграфика Востока, XI, 1955

209. Համդանիների պետությունը (929—991) հիմնադրվել էր Վերին Միջագետքում, մայրաքաղաք ունենալով Մոսուլը: Այս տոհմը արաբական Տաղիր ցեղից էր սերում: Նրանք 944-ին գրավեցին Հալեբը և մի նոր ճյուղ հիմնվեց Սայֆ ալ-Դաուլայի կողմից (944—967), որը գոյատևեց մինչև 1003 թվականը: Սակայն Սայֆ ալ-Դաուլայի հաջորդներից Սաիդ ալ-Դաուլան (991—1001) արդեն եգիպտոսի Ֆաթիմյաններին ենթակա էր:

Սայֆ ալ-Դաուլան արաբների թե՛ քաղաքական պատմության, թե՛ մատենագրության մեջ երևելի անձնավորություն է, որպես Բյուզանդիայի դեմ պայքարում մահմեդականության դատի պաշտպան և միաժամանակ բանաստեղծների մեկնեաս:

Թե՛ Մոսուլում իշխող Նասիր ալ-Դաուլան (929—969), թե՛ Հալեբում իշխող Սայֆ ալ-Դաուլան միջամտել են Հայաստանի քաղաքական դործերին և ներխուժել հայկական գավառները:

М. Canard, Histoire des Hamdanides de Jazirah et de Syrie, Paris, 1958.

М. Canard, Les Hamdanides et l'Arménie, Annales de l'Inst. d'Et. Or. Alger, 1948.

210. Երբ իբն ալ-Ասիրը հիշում է, թե Ատրպատականի այս կամ այն անձնավորությունը ապաստանեց Հայաստան, ապա խոսքը Վասպուրականին է վերաբերում, սակայն Մինորսկին կարծում է, որ այս դեպքում Իբրահիմ Դվին էր գնացել: Դա հավանական չէ: Minorsky, Musafirids, Enc. of Islam, III, 744.

Ա. Տեր-Ղևնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 175—176:

211. Բնագրում գրված է Արմինիա ܐܪܡܝܢܝܐ, բայց պետք է լինի Ուրմիա ارمیه, քանի որ դա Մարաղայի մոտ էր:

212. Հիշյալ Աբու-լ-Վարդը վերջինն էր Սուլայմ արաբական ցեղի իշխող տոհմից, որը հայ պատմագրության մեջ կոչվում է Կայսիկ և իշխում էր Մանազկերտ, Խլաթ, Արածաճ, Արծկե քաղաքներում:

Ա. Տեր-Ղևնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 96—100, 143—149:

213. Բանն այն էր, որ Հայաստանի Կորճայք նահանգի հարավային մասերը ներխուժել էին քրդական ցեղեր և ասպատակ սփռել, իսկ Գագիկ Արծրունին (Վասպուրականի

թագավորը) զսպել էր նրանց և հնազանդեցրել: Պատմիչը Հայաստան ասելով նկատի ունի Վասպուրականը, ուր ամենահարավային մասերում կային հպատակեցված ցեղապետեր: Տե՛ս Վ. Վաղանյան, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը, Երևան, 1969, էջ 64—65, 69—70:

214. 969-ին Նիկեիոս կայսեր եղբորորդի Վարդ Փոկասը գրավեց Մանազկերտը և պարիսպները կործանեց:

Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 185:

215. Ուղղատ ալ-Դաուլա Աբու Տաղիբը (969—979) Համդանյանների Մոսուլի ճյուղի ամիրներից էր:

216. Բատը (Բադ) հիմնադիրն է Մրվանյանների ամիրության, որը տևեց 990—1096: Նրանք հաստատվել էին Աղձնիքում (Ամիդ, Նիրկերտ) և նվաճել Վանա լճի հյուսիս արևմտյան շրջանները (Խլաթ): Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 193—197:

217. Սամսամ ալ-Դաուլա ալ-Բուայհին իշխել է Նախ Իրաքում (983—987) և ապա Ֆարսում ու Խուզիստանում (990—998):

218. Քունյա (کینیا) է կոչվում որդու անունով կազմված մականունը: Տվյալ դեպքում Բատի որդու անունը եղել է Դուլա:

219. Վարդ ալ-Թումին Բյուզանդիայի Ժ դարի պատմության մեջ նշանավոր Վարդ Սկլերոսն է, որն ապստամբել էր Վասիլ Բ կայսեր դեմ: Հայ իշխաններից նրան համակիր էին Տարոնի Գրիգոր և Բագրատ Բագրատունիները և Մոկաց Զափրանիկ իշխանը: Սկլերոսի դեմ դուրս եկավ զորահրամանատար Վարդ Փոկասը (Վարդիս իբն Լաուն), որին օգնեց Տայքի կուրապաղատ Դավիթը: Սկլերոսը պարտվեց ու փախավ Բաղդադ, սակայն շուտով հարաբերությունները լարվեցին Վարդ Փոկասի և կայսեր միջև: Սկլերոսը վերադարձավ Բյուզանդիա: Փոկասը Նախ համաձայնության եկավ նրա հետ, ապա բանտարկեց նրան: Ռուսների օգնությամբ Վասիլ Բ կայսրը հաղթեց Վարդ Փոկասին, որն սպանվեց, իսկ Սկլերոսը մեկուսացած վիճակում մնաց մինչև մահը:

История Византии, II, стр. 217—220.

220. Յամին ալ-Դաուլա Մահմուդը Ղազնևի տոհմի ամենից աչքի ընկնող դեմքն է: Արշավեց շնդկաստան և մեծ նվաճումներ կատարեց: Սկզբում հովանավորեց պարսիկ մեծ բանաստեղծ Ֆիրդուսուն, որը գրեց Շահնամեն, ապա վատ վերաբերվեց նրան և վերջինս ծաղրեց նրան իր երգիծական բանաստեղծությամբ:

221. Մաշդ ալ-Դաուլան (997—1029) Բուայհիների տոհմի Ռեյի ճյուղի տիրակալներից էր: Նրա տիրույթները գրավեց Մահմուդ Ղազնևին:

Босworth, Мусульманские династии, стр. 137—138.

222. Օղուզները (արաբ. և պարսկ. ղուզզ) թյուրքական վայրագ ցեղեր էին, որոնց մի մասը Ժ դարում ընդունած լինելով մահմեդականությունը, ներխուժեց իրանական Նահանգները՝ Բուխարա և Խորասան: Նրանք սելջուկ տոհմի գլխավորությամբ հրով ու սրով ասպատակեցին և ապա նվաճեցին Իրանը, Հայաստանը և, վերջապես, ամբողջ Առաջավոր Ասիան: ԺԲ—ԺԳ դարերում օղուզ (ղուզզ) անունը ամենուրեք փոխարինվում է թուրքմեն անունով: Պատմագրության մեջ հաճախ նրանց մասին խոսելիս իշխող սելջուկյան տոհմի անունով կոչվում են սելջուկներ:

Օղուզների առաջին արշավանքները Հայաստանում (1016—1063) զուտ կողոպտչական էին և նրանք դեռ հաստատվելու նպատակ չունեին:

Агаджанов С. Г., Юзбашян К. Н., К истории тюркских нашествий на Армению в XI в., Палестинский Сборник, вып. 13(76), 1965.

223. Վահուդյան իբն Մամլանը (1025—1059) Ատրպատականում իշխող Ռավվադյան (քրդացած արաբ) տոհմից էր (984—1071):

224. Աբու-լ-Հայյա իբն Ռաբիբ ալ-Դաուլան Ատրպատականի Վահսուդան ամիրի քնոորդին էր և տիրում էր Բերկրիում:

225. Ալա ալ-Դաուլա Մուհամմադը (1008—1041) Կակուլի կամ Կակուայհի տոհմից (1008—1051) էր, որը դեմիկական ծաղում ուներ և ենթակա էր Ուսյի Բուայհիններին: Լակուիններն իշխում էին արևմտյան Իրանում: Մահմուդ 'Նազնևի' Ուսյը գրավելուց հետո, այն անցավ Ալա ալ-Դաուլայի ձեռքը և այդ ժամանակ էր, որ հանդես եկան սելջուկները: Նրա մահվանից հետո նետնորդները սելջուկներին հպատակ դարձան:

226. Սելջուկների տոհմը սերում է Սելջուկից, որը ծառայել է թյուրք խաքանի մոտ: Նրա որդու՝ Միքայելի, երկու որդիները՝ Տողրուլը (Թուղրիլ (1038—1063) և Չաղրին արշավանքի ելան դեպի Իրան: Սելջուկների առաջնորդությամբ օղուդ-թուրքմեն վայրագ ցեղերի աղետալի ներխուժումը Իրան և Հայաստան, տիրապետությունը և հատկապես թյուրքական ցեղերի հաստատվելը Առաջավոր Ասիայում Սրեկլքի պատմության մեծագույն աղետն էր: 'Իարերի ընթացքում քաղքայելով և թյուրքացնելով իրանական բնակչություն ունեցող Միջին Ասիայի (Խորեզմ, Ֆերղանա և այլն) մեծ մասը, Ատրպատականը, Երվանը, ինչպես նաև ամբողջ Փոքր Ասիան (հունական և հունացած ազգաբնակչությամբ) սելջուկյան և հաջորդ գիշատիչ պետությունները մաշեցրին և հյուծեցին Արևելքի հին և բարձր մշակույթի տեր ժողովուրդներին: Հատկապես Հայաստանի պատմության մեջ մեծագույն արհավիրքն էր, որը լրիվ հեղաշրջեց նրա պատմության բնական ընթացքը:

Ահա այս աղետալի արշավանքների ղեկավարներից էր նաև Թուղրիլի և Չաղրիի մեկ ուրիշ եղբայրը՝ Իբրահիմ Յաննալը: Չաղրի բեկի որդու՝ Ալիարսլանի, և սրա որդու՝ Մեյիքահի, օրոք նորակաղմ պետությունը իր հզորության գագաթնակետին հասավ: Սակայն ժԲ դարի սկզբից պետությունը տրոհվեց և սելջուկ տոհմի ճյուղերը իշխեցին նրա տարբեր մասերում: Դեռ ավելի վաղ գոյություն ունեին Քիրմանի (1041—1187), Ասորիքի (1074—1117), Իկոնիայի կամ Կոնիայի (1077—1307) սուլթանությունները:

227. Հետաքրքրական է, որ պաշտոնապես մահմեդական համարվող օղուկների արշավանքներից տուժում էին առաջին ներթին մահմեդական երկրները, որոնց սիրակալները բողոքում են Տողրուլ բեկին: Վերջինս մի կողմից մեղադրում է օղուկներին, իսկ մյուս կողմից հանդուգն ոճով այպանում է մրվանյան Նասր ալ-Դաուլային (1011—1061), չիչեցնելով, որ նա իբրև սահմանային ամրության (սադր) հրամանատար պարտավոր է օղուկներին հանդուրժելու և օգնելու, քանի որ դա անհրաժեշտ էր «անհավատներին» դեմ մղվող պայքարում: Սելջուկները նենգորեն լգտադործում էին արաբ, պարսիկ, քուլդ և այլ մահմեդական ժողովուրդների կրոնական չեղմանը, հրահրելով կատաղի մոլեռանդություն այլաավատների դեմ:

228. Աբիդ (أبيد) ստրուկներ, ծառաներ արտահայտությունը այստեղ ընդհանուր իմաստ ունի: Տվյալ դեպքում հայկական ծառա բառի նման նշանակում է հպատակ կամ ստորադրյալ:

229. Բյուզանդիայի Ռոմանոս Գ կայսրը (1028—1034) մեծ բանակ էր հավաքել Ստորիք արշավելու նպատակով: Հալբեի ամիրը հաշտություն էր առաջարկել, բայց կայսրը մերժել էր: 1030 թ. ամռանը կայսրը հարձակվեց: Նրա բանակը նեղվում էր շոգից և համաճարակներից: Հալբեի մոտ կրած պարտությունից հետո սկսեց նահանջը, որը վերածվեց խուճապահար փախուստի:

Սակայն հաջորդ տարին բյուզանդական բանակը որոշ հաջողություններ ունեցավ Ասորիքում, իսկ 1032-ին նվաճեց Նղեսիան:

История Византии, II, стр. 268.

230. Ֆաղունը (Փատուն) քրդական Շաղադյան տոհմից էր, որի առաջին ներկայացուցիչը Մուհամմադ իբն Շաղադը 951—954 թվականներին իշխում էր Դվինում: Նրա

որդիններն ու թոռները իշխում էին Գանձակում, Անիում և այլ վայրերում: Նրա թոռ Աբու-
-լ-Ասվարը իշխում էր Դվինում (1022—1049), Բագրատունյաց թագավորության վերջին
շրջանում և Գանձակում (1049—1067):

Հիշյալ Ֆադլունը Ֆադլ Ա-ն է (985—1031), որն իշխում էր Գանձակում:

Վ. Մինորսկին նշում է, որ այս բնագրում فادى «խազարներ» բառի մեջ կետադրման
ախալ կա և պետք է լինի فادى «Ջուրղ»՝ վրացիք, քանի որ ժԱ դարում այլևս խազարներ
չկային այդ կողմերում:

Minorsky, Studies in Caucasian History, 40—45, 42 (n. 3).

231. Բանն այն է, որ մեր պատմիչը թեև խոստացել է հիշրի 580 թվականին հիւս-
տակել Սասունցիների բերդերի գրավումը մահմեդականների կողմից, սակայն զարմանա-
լիորեն այդ տարվա դեպքերին հատկացված բաժնում նման տեղեկություն չկա:

232. Ռաիյյա (رايى) նշանակում է հոտ, հպատակներ: Նախապես այդ բառը
նշանակել է ընդհանրապես հպատակ աշխատավոր ժողովուրդ, բայց հետագայում, մա-
նավանդ ուշ միջնադարում, այդ բառը ռայաթ ձևով օգտագործվում էր ոչ մահմեդական
հպատակ ժողովուրդների համար:

Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Դ, Երևան, 1972, էջ 280—285:

233. Աբխազաց և Վրաց թագավոր Բագրատ Դ-ի (1027—1072) Տփղիսը գրավելու
համար կատարած արշավանքի մասին Վրաց Տարեգրությունը վկայում է, որ քաղաքը
երկու տարի պաշարելուց հետո հաշտություն կայացավ Բագրատ Դ-ի և Տփղիսի ամիր
Ջաֆարի միջև:

Histoire de la Georgie, SPb., 1849, t. I, p. 317.

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 57.

234. Մա վարա ալ-նահր (ماوراءالنهر) կամ անդրգետյան նահանգ, այսինքն
Ամու Դարիա (Ջայհան Oxus) գետից այն կողմ գտնվող միջինասիական նահանգները
(Transoxiana): Խորասանից մտնելով այս շրջանները, արաբները աստիճանաբար (մինչև
Է դարի կեսերը) նվաճեցին իրանական ժողովուրդներով բնակեցված այս երկիրը: Այս-
տեղ առաջին հերթին պետք է նշել Սուղդր (Սոգձիանա) իր Բուխարա և Սամարկանդ
քաղաքներով և հորեզմը: Այս իրանական նահանգների քաղաքակրթության լավագույն
վկայությունն են Փենջիքենդի պեղումների արդյունքները:

Սակայն մահմեդականության տարածումը և մանավանդ օղուզ (թուրքմեն) ցեղերի
Ներխուժումը կերպարանափոխեց Մավարաաննահրը, որը հենարան դարձավ հիշյալ ցե-
ղերի՝ դեպի Իրան և Առաջավոր Ասիա կատարած ավերիչ արշավանքների: Սուղդի և Խո-
րեզմի իրանական բնիկ ժողովուրդները թույլ գտնվեցին ներխուժող բարբարոս տարրի
առջև և Մավարաաննահրի զգալի մասը ժամանակի ընթացքում թուրքացավ:

Hitti, History of the Arabs, 200—210.

Оранский, Введение в иранскую филологию, стр. 236—243.

235. Պատմիչը տարբերում է Արզան ալ-Ռումը և Կալիկայան, այսինքն Արծնը և
Կարնո քաղաքը (Թեոդոսուպոլիս): Սակայն նույն ժամանակ, երբ սելջուկները կործա-
նեցին Արծնը, որի մասին Իբն ալ-Ասիրը չի խոսում, Արզան ալ-Ռում անունը տրվեց
հենց Կարնո քաղաքին:

236. Պատմիչի հիշատակած Աբխազների թագավոր Կարիթը (كاريت)՝ վրաց իշխան
Լիպարիտն է: Ըստ երևույթին պետք է լինի لغارت (Լիֆարիթ):

Սելջուկները մտել էին Հայաստան 1047-ին, ապա կրկին ներխուժեցին 1048-ին,
երբ տեղի ունեցավ Կապուտոու բերդի մոտի ճակատամարտը, որը նկարագրում են Արիս-
տակես Լաստիվերտցին և Իբն ալ-Ասիրը:

2. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, 39—46:

237. Թուղրիլ բեկի կողմից Մանազկերտի պաշարումը և նրա անհաջողությունը այդ քաղաքի պարիսպների մոտ. պատկերավոր ձևով նկարագրված է Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ: Երբ Թուղրիլը չկարողացավ գրավել հերոսաբար պաշտպանվող Մանազկերտը, պաշտպանները թշնամուն ծաղրելու համար քարանետ մեքենայի միջոցով մի խող գցեցին նրա առջև և պարսպի վրաից գողացին՝ ռառ այս խողը քեզ կին և մենք Մանազկերտը քեզ օժիտ կտանք: Թուղրիլը խայտառակված հեռացավ Հայաստանից:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 118—122:

238. Ամիր ալ-չույուշ (բանակի հրամանատար) Բադրը հայտնի է որպես Բադր ալ-Գամալի (Ջամալի): Սա մահմեդականացած հայ մամուլ էր, որը Ասորիքում պաշտոն ստացավ, ապա դարձավ Եգիպտոսի Ֆաթիմյան խալիֆայի վեզիրը: Նրանից հետո վեզիրութիւն պաշտոնը վարեցին որդին՝ Աֆդալ Շահնշահը, և ապա թուր՝ Ահմադը: Գ. Մսրույան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 23—36:

239. Նակիր (نقيب) նշանակում է ազնվականության գլուխ, խալիֆայական տոհմի պետ:

240. Ամիր (امير) նշանակում է պետ, կառավարիչ: Հաճախ օգտագործվում է անձնանունների մեջ՝ Ամիր ալ-Դաուլա (տերութիւն վերակացու), Ամիր ալ-դին (հավատի վերահսկիչ) և այլն:

241. Սովորաբար կարծվում էր, որ Ալփարսլանի արշավանքը Անի (1064) տեղի էր ունեցել Ուտիքի վրայով դեպի Տաշիր, Ջավախք ու Շիրակ, ինչպես այդ մատնանշում են Մատթեոս Ուռհայեցին և վրաց տարեգրությունը (Քարթլիս ցխովրեբա): Սակայն Իրն ալ-Ասիրի տեղեկությունները միանալով այ: աղբյուրների վկայություններին, պարզում են, որ Ալփարսլանն ինքը իրոք զնաց այդ ճանապարհով, սակայն որդին՝ Մելիքշահը, և վեզիրը՝ Նիզամ ալ-Մուլքը, իրենց զորքով զնացին Նախճավան—Սուրմարի—Մարմաշեն ճանապարհով և վերջում երկու բանակները միանալով ուղղվեցին Անի:

Անիի գրավումը իր ժամանակին ամբողջ Արևելքի համար նշանավոր իրադարձություն է եղել, քանի որ համարվել է բացառիկ կերպով անառիկ քաղաք: Իկյ մասին խոսել են հայ (Հաստիվերտցի, Ուռհայեցի), հույն (Սկիլիցես, Առտալիատես), արաբ (Իրն ալ-Ասիր, Սադր ալ-Դին ալ-Հուսայնի, Իսֆահանի-Բոնդարի, Իրն ալ-Ջաուզի և այլն) և ասորի (Բար Հեբրեոս) պատմիչները:

Մ. Ջամյան, Պատմութիւն Հայոց, Բ, 977:

F. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900, p. 133.

Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ. էջ 54—61:

M. Canard, La campagne arménienne. p. 239—259.

Ս. Բոռնազյան, Հայաստանը և սելջուկները, էջ 96—124:

242. Նիզամ ալ-Մուլքի և Մելիքշահի գրաված առաջին ամրոցը, ինչպես նաև Սուրմարիից հետո նվաճվածը, որոնց անունները Իրն ալ-Ասիրը և ալիս, ըստ է. Հոնիգմանի պետք է լինեն Անրբրդը և Սուրբ Գրիգորիոսը, իսկ ըստ Յ. Մարկվարտի. պետք է լինեն Բջնին և Կաղզվանը:

Hönigsmann, Die Ostgrenze. 187

Marxart, Osteuropaische, 121.

243. Մարիամ Նիշինը (مریم نیشین) ակնբերորեն Մարմաշենն է: Ն. Մառը այն նույնացնում էր Անիի հետ, սակայն Յ. Մարկվարտը կռահեց, որ դա պետք է լինի Վահրամ Պահլավունու կողմից կառուցված Մարմաշենի ամրակուռ վանքը:

Ինչ վերաբերում է Մարմաշեն անվան ստուգաբանությանը, ապա դա ծագում է ոչ թե Մարմարաշեն, այլ Մարիամաշեն ձևից: Ինչպես երևում է վանքի արձանագրությունից,

դառուցմանը եռանդուն մասնակցություն է ունեցել «Ափխազաց և Հայոց թագուհի» Մարիամը՝ Սենեքերիմ Արծրունու դուստրը:

Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, 54—61:

244. Թեև Սեն Մարտենը և Յ. Մարկվարտը Սաբիդ Շահրը (سید محمدشاه) Սպիտակ քաղաք) նույնացնում են Ախալքալաքի հետ, այսուհանդերձ, ավելի հավանական է է. Հր. Նիզամանի ենթադրությունը, թե դա Մարմաշենից հյուսիս գտնվող Տետրի ծիսեն է:

St. Martin, Memoires, I, 84, II, 227.

J. Markwart, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, Wien, 1928, 48, 51—54

Honigmann, Die Ostgrenze, 187.

245. Այս آلاکالا (Աալ լալ) անունը, որն աղավաղված ձևով է դրված իբն ալ-Ասիրի մոտ, թյուրիմացությունների տեղիք է տվել:

Եթե նկատի ունենանք, որ Սադր ալ-Դին ալ-Հուսայինն նույն դեպքերի մասին պատմելիս այդ անունը տալիս է آلاکالا (Աղաք լալ) ձևով, արդեն երևում է, որ խոսքը Ախալքալաքի մասին պետք է լինի, մանավանդ, որ սելջուկների կողմից Ախալքալաքի գրավման մասին իրոք խոսում են Մատթեոս Ուռհայեցին և վրաց տարեգրությունը:

Հավանաբար, արաբական նախնական ձևը սիտի եղած լինի آلاکالا

Sadrudin el-Huseyni, Ahbar ud-Devlet is Selcukiyje, Ankara, 1943, p. 25.

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, 144.

Histoire de la Georgie, I, St.-Petersbourg, 1849, p. 327.

246. Դարիլ (կամ Դասիլ) Ուարդա (واردا) և Նուրա (نورا) վայրերը դեռ անորոշ են: Սեն Մարտենը ենթադրում էր, որ դրանք պետք է լինեն Վարդաշեն և Լոռի: Է. Հոնիգմանը գտնում է, որ դրանք անորոշ վայրեր են Կարս գետի շրջը լճի ափունքի մոտ, իսկ Յ. Մարկվարտը հիշադրում է, որ դրանք ս. լ. տք է լինի, Վարդաշեն և Նորաշեն:

Այս տեղանունները նույն ձևով հիշատակվում են նաև Սադր ալ-Դին ալ-Հուսայինի մոտ և հրատարակիչ Մ. Իկրալը տողատակում ենթադրում է, որ դրանք (առաջին մասում) կարող են լինել Դարիլ (داریل) և Բարդաա (باردا) անունները: Սա թեև գրության ձևով հավանական է, սակայն այդ քաղաքները՝ Դվին և Պարտավ, շատ հեռու են Կարսի կողմերից:

Honigmann, Die Ostgrenze, s. 188.

Markwart, Osteuropäische, s. 122

Markwart, Südarmenien, s. 27—28.

Sadrudin el-Huseyni, p. 26.

247. Պատմիչի այն հեթիաթանման խոսքերը, թե Անիի պարսպից մի մեծ կտոր փուլ եկավ առանց պատճառի, բացատրվում են Մատթեոս Ուռհայեցու հավաստի տեղեկություններով: Ըստ վերջինիս, Ալփաբուխը արդեն հուսահատվել էր Անին գրավելուց և ահա այդ ժամանակ քաղաքի իշխանավորները՝ Բագարատը և Գրիգոր Բակուրյանը թողեցին ժողովրդին ու քաշվեցին միջնաբերդ: Ժողովուրդը խուճապի մատնվեց, իսկ թշնամին տեսնելով այդ վիճակը, հարձակվեց, մտավ անպաշտպան քաղաքը և գրավեց այն:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 148:

248. Քուրջերի՝ վրաց, թագավորը Բագրատ Դ-ն է, նա և Տաշիր Զորագետի Կորիկե Բագրատունի թագավորը հաշտություն կնքեցին Ալփաբուխի հետ:

249. Օղուղները (թուրքմենները) լինելով ղազաղման ցածր մակարդակի վրա գրտնրվող հրոսականներ, բնականաբար չէին կարող կազմակերպված պետություն ստեղծել և

պատահական չէ, որ սելջուկյան լայնածավալ պետութիւնը շատ կարճատեւ կյանք ունեցավ: Սակայն նույնիսկ այդքանը պարսիկ տարրի օժանդակութեան շնորհիվ է, որ հնարավոր դարձավ: Հատկապէս վճռական դեր խաղաց պարսիկ երեւելի պետական գործիչ Նիզամ ալ-Մուլքը, որի շնորհիվ պետութիւնը որոշ չափով կայունացավ Մելիքշահի օրոք (1072—1092):

Խոսելով Նիզամ ալ-Մուլքի գործունեութեան մասին Իսֆահանին (Բոնդարի) մատնանշում է Օմայան Սուլայման խալիֆային վերագրվող հետեւյալ խոսքերը. «Ես զարմանում (հիանում) եմ այս իրանցիների վրա: Հազար տարի թագավորութիւն են ունեցել, մի պահ մեր կարիքը չեն զգացել, իսկ մենք հարյուր տարի է, որ թագավորութիւն ունենք, թեկուզ մեկ պահ նրանցից անկախ չենք եղել»:

Թեև այս խոսքերը ասված են արաբների՝ պարսիկներից միշտ կախման մեջ լինելու մասին, սակայն առավել ևս դրանք վերաբերում են արաբներից անհամեմատ ցածր մակարդակի վրա գտնվող օղուզ (թուրքմեն) ցեղերին:

Նիզամ ալ-Մուլքը սելջուկյան պետութեան գլխավոր ղեկավար ումն էր և պատահական չէ, որ հենց նրա սպանութիւնից հետո, մեռավ նաև Մելիքշահը, և լայնածավալ պետութիւնը քայքայվեց:

Ս. Բոռնազյան, Հայաստանը և սելջուկները, էջ 218:

250. Մանազկերտի ճակատամարտում Ռոմանոս կայսեր զորքի մեջ կովող ժողովուրդների շարքում թեև իրն ալ-Ասիրը հայերին չի հիշում, սակայն արաբ այլ պատմիչներ (Իմադ ալ-Դին ալ-Իսֆահանի, Սադր ալ-Դին ալ-Հուսայնի) հիշում են նաև հայերի մասնակցութիւնը:

Imad ad-Din al-Isfahani, (al-Bondari), Iraq ve Horasan selcuklulari tarihi Istambul, 1943, p. 37.

Sadruddin el-Huseyni, p. 33.

251. Ռուսներ (روسية) արտահայտութիւնը գրչական սխալ է: Խոսքը ֆրանկ զորավար Ռուսելի կամ Ուրսելի մասին է: Մանավանդ, որ պատմիչը մատնանշում է, որ զորքը բաղկացած էր հոռոմներից:

Ս. Բոռնազյան, Հայաստանը և սելջուկները, էջ 149 (ծան. 220):

252. Ըստ Իրն ալ-Ասիրի, մահմեդական զորքը անմիջապէս ճնշեց հոռոմներին ու ջախջախեց: Սակայն հույն պատմիչ Ատտալիատեսը այլ կերպ է նկարագրում. առաջին հարձակվողը հույներն էին և սելջուկյան զորքին նեղը գցելուց հետո, Ռոմանոս կայսրը հրամայում է այլևս չհետապնդել թշնամուն: Այդ ժամանակ դավաճան Անդրոնիկոս Դուկասը զորքի մեջ լուր տարածեց, թե բյուզանդական առաջապահ զորքը ջախջախված է: Սկսվում է մի խուճապ, որը հնարավոր չէր կանգնեցնել և ահա գերի է ընկնում կայսրը՝ ուրիշ շատերի հետ միասին:

Cl. Cahen, La campagne de Manzikert, p. 636.

Ս. Բոռնազյան, Հայաստանը և սելջուկները, էջ 155—156:

253. Դուկիան գտնվում է Սեբաստիայի մոտ: Ըստ Իրն ալ-Ջաուզիի, Ռոմանոսը Սեբաստիայում բանակ է կազմակերպում այն հայերից ու հույներից, որոնք ապաստանել էին Սեբաստիայի հայ թագավորի մոտ: Այդ բանակով նա գրավում է Փոքր Ասիայի մի մասը՝ Իկոնիայից մինչև Մելիտինե: Ապա յգնութիւն է խնդրում Ալփարսլանից, որը խոստանում է զորք ուղարկել:

Cl. Cahen, La campagne de Manzikert, p. 640.

254. Տուտուշը Ալփարսլանի որդիներից էր: Նա Ասորիքի կողմերում հիմնեց մի սուլթանութիւն, որը տևեց 1074—1117:

255. Արջավան (ارچوان) Արջևան ձևով, որպես արական անուն եղել է հայ իրականության մեջ: Թվում է, թե իրանական փոխառություն է:

Հ. Անադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Ա, 301:

256. Աֆդալ Շահնշահը որդին էր Եգիպտոսի Ֆաթիմյան խալիֆա Մուստանսիրի վեզիր Բադր ալ-Գամալիի: Նա ինքն էլ եղել է վեզիր:

Կ. Մսրույան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 37—55:

257. Խաչակրաց ութ արշավանքները տեղի ունեցան 1096—1270 թվականներին: Դրանք եվրոպական միջնադարյան պետությունների և իշխանությունների նվաճողական արշավանքներն էին Արևելքում, ուր սելջուկյան ավերիչ արշավանքների և ապա սելջուկյան պետության քայքայման հետևանքով անկայուն վիճակ էր ստեղծվել: Հարձակվող զորքերի ռազմիկները խաչակիր էին կոչվում իրենց թիկնոցների վրա խաչի նշանը կրելու պատճառով: Ըստ Իրն ալ-Ասիրի, խաչակրաց առաջին արշավանքն սկսվեց Սիլիկիայի Ռոմեթ լճափովորի և Լիդիպոսի Ֆաթիմյանների դրոմամբ: Վերջիններս նեղվում էին սելջուկներից:

Առաջին խաչակրաց արշավանքի (1096—1099) համար Ուրբանոս Բ պապը կոչ արեց Կլեմենտում 1095 թվականին, որի հետևանքով 100 հազար ռազմիկ հավաքվեց (գլխավորապես ֆրանսիացիք): Նրանք տարբեր տեղերից 1096-ին ճանապարհ ընկան և անցնելով Հունգարիայի ու Բալկանների վրայով, Կ. Պոլսի կողքով մտան Փոքր Ասիա: Այստեղ բախվելով Լուսինի (Իկոնիայի) սելջուկների հետ, վերջապես հասան Կիլիկիա, ուր Հայոց իշխանապետ Կոստանդինը թույլ տվեց նրանց անցնել: Շարունակելով իրենց ճանապարհը, խաչակիրները մտան Վերին Միջագետք, Ասորիք ու Պաղեստին և նվաճումներ կատարեցին: 1098-ին գրավեցին Անտիոքը, իսկ 1099-ին՝ Երուսաղեմը:

Նրանք հիմնեցին 4 փոքր պետություններ՝ Եդեսիայի կոմսությունը, Անտիոքի իշխանությունը, Տրիպոլիի (Տրիպոլիսի) կոմսությունը և Երուսաղեմի թագավորությունը, որը մյուս երեքի նկատմամբ զահերեց էր: Այսուհանդերձ Ասորիքի ներքին քաղաքները (Դամասկոս, Հալեբ և ալլն) մնացին մահմեդականների ձեռքում:

Արաբ պատմիչները խաչակիրներին կոչում էին ֆրանջ (فرنج) կամ իֆրանջ, այսինքն՝ ֆրանկ:

Խաչակրաց արշավանքների մասին կա հարուստ գրականություն.

St. Runciman, A History of the Crusades, V. 1—3, Cambridge. 1951—1954.

A. Woos, Geschichte der Kreuzzuge, B. 1—2, Freiburg, 1956.

Մատենագիտության համար տե՛ս.

A. S. Atiya, The Crusade, historiography and Bibliography (Bloomington), 1962.

258. Կիլիկիայի հայկական պետությունը արաբ պատմիչների մոտ կոչվում է տարբեր անուններով՝ Հայոց երկիր (بلاد الروم), Կիրճերի, լեռնանցքների երկիր (بلاد الروم), Լևոնի որդու երկիր կամ ավելի ճիշտ հայազգի Լևոնի որդու երկիր (بلاد الروم ليمون الروم), կամ Հայի որդու երկիր: Լևոնի որդի ասելով հավանաբար նկատի ունի Լևոնի որդի Թորոսին (1145—1168), որը վերականգնեց ու ամրապնդեց Կիլիկիայի հայկական անկախ պետությունը: Իսկ տվյալ դեպքում խոսքը Կոստանդին Ա-ի մասին է:

259. Անտիոքը խաչակիրներին կողմից գրավվեց ութ ամիս պաշարվելուց (21 հոկտեմբեր 1097—3 հունիս 1098) հետո, քաղաքի պարսպի աշտարակներից մեկի հայ հրամանատարի՝ խաչակիրներին ռզնելու շնորհիվ:

Hitti, History of the Arabs, p. 638.

260. Մելիտենի (Մալաթիա) տերը հայ էր: Գաբրիել կոչված այս հունադավան հայը կառավարիչ էր նշանակվել Փիլարտոսի կողմից:

Receuil des Historiens des croisades, Historiens Orientaux, t. II, 2^e partie, p. 205.

Քասունի, Կիլիկիոյ Հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 79:

261. Գողթրիդ (Ֆր. Գողթրուա) Բուլոնցին խաչակրաց առաջին արշավանքի ամենահայտնի ղեկավարներից էր (Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ՝ Կոնդուիդէ, էջ 254): Նա դարձավ Երուսաղեմի թագավորութեան առաջին ֆրանկ տիրակալը, սակայն շուտով սպանվեց: Նրան հաջորդեց Եղբայրը՝ Բալդուին Ա-ն (1100—1118), որը հայկական աղբյուրներում Պաղտին է կոչվում:

H. Lammens, La Syrie, précis historique, Beyrouth, 1921, t. I. p. 213.

262. Դեռ վաղ շրջանից Եղեւսիան բնակեցված է եղել հայերով: ԺԱ—ԺԲ դարերում նրա բնակչությունը լրիվ հայերից էր բաղկացած և նրա կառավարիչները լինում էին հայեր: Երբ 1144-ին Եղեւսիան (Ուռհա) գրավվեց Մոսուլի աթաբեկի կողմից, քաղաքի պաշտպանները առաջին հերթին հայերն էին: Այս առթիվ Նեբսես Շնորհալին գրեց «Ողբ Եղեւսիոյ» քերթվածը:

Խաչակրաց Եղեւսիայի կոմսությունը տեեց 1098-ից 1144: Կոմսությունն ուներ Եղեւսիա մայրաքաղաքը և Սամոսատ ու Մելիտինե քաղաքները:

263. Մոսուլի կառավարիչ Մաուդուդը իշխում էր Ատրպատականի որոշ մասերում:

264. Կիզիլ (Կրզլ) Արսլան թուրքերեն նշանակում է կարմիր առյուծ, որի արաբերեն թարգմանությունը կողքին տրված է (Սաբ ահմար): Նրա տոհմը (Թուղան Արսլան ալ-Ահգար) իշխում էր Արղնում ու Սղերդում: Նա մի քանի տարով գրավեց նաև Դվինը (1105—1118):

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 82. n. 4.

265. Նկատի ունի Մանազկերտի ճակատամարտը, որն այնքան նշանավոր էր, որ առանց անվան էր հիշատակվում:

266. Արղան ալ-Ռումի (Արզրումի) տեր Ալին. Սալդուխյան ամիր Իմադ ալ-Դին Ալին է (1105—1145):

267. Սա հայկական աղբյուրներում հիշատակված Մանուչեն է, Անիի առաջին Շադ-դադյան ամիրը, որն իշխեց 1064-ից քիչ անց, մինչև 1118 (մոտավորապես): Հայտնի չէ, թե նրա Եղբայր Ֆադլը ինչու է կոչված Ռավվադի: Ատրպատականի Ռավվադիների իշխանությունը տեեց մինչև 1071 թվականը:

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 80—83.

268. Սուլթան Մելիքշահի մահվանից հետո, ամբողջ սելջուկյան պետության մեջ սկսեցին երկպառակություններ: Նրա որդիներ Մահմուդը (1092—1094), Բարքիարուկը (1094—1104), Մելիքշահ Բ (1104—1105) և Մուհամմադը (1105—1118), հենվելով այս կամ այն խմբավորման վրա, պայքարում էին հանուն իշխանության: Վերջապես 1118-ին պետությունը երկու մասի բաժանվեց՝ Իրաքի սուլթանությունը (Արևմտյան Իրան, Իրաք և Ատրպատական), Համադան մայրաքաղաքով և մեծ սուլթանությունը (Խորասան, Խորեզմ, Մավերաննահր) Մերվ մայրաքաղաքով: Վերջինս անցավ Սինջարին:

Ըստ էության ԺԲ դարում գոյություն ունեին անկախ բազմաթիվ պետություններ, որոնք ձևականորեն ենթակա էին այս կամ այն սուլթանության:

269. Արաբ պատմիչը Փիլարտոսին (فلارتوس) հռոմ է համարում: Փիլարտոս. Վաբաժնունին հունադավան հայ իշխան էր և զորավար էր բյուզանդական բանակում: Երբ 1071-ին Ռոմանոս կայսրը պարտվեց Մանազկերտի ճակատամարտում, Փիլարտոսն իրեն անկախ հայտարարեց՝ կենտրոն ընտրելով Մարաշը (1077): Տիրեց Անտիոքին ու Եղեւսիային և 1086-ին գնաց Մելիքշահի մոտ, ընդունեց մահմեդականությունը և Անտիոքը նրան հանձնեց:

Ջուրուկը (Ջուրուք) հարբերդը գրավել էր 1085/1086 թվականին, Կոմմագենացի, Փիլարտոս Հայր, Հալբի, 1930:

J. Laurent. Byzance et Antioche sous le couropalate Philarete, REA. IX, 1929, p. 61—72.

C. H. Yarnley, Philaretus, Armenian Bandit or Byzantine General, REA, nouv. ser., IX, 1972, p. 331—353.

270. Սադական (1086—1108) Հիլլայում ու կենտրոնական իրաքում իշխող Մազիադի բեղվիական տոհմից էր սերում, որը Բուվայհիներին ենթակա էր: Հիլլան ժԱ դարում այլևս ճամբար (կայան) չէր, այլ քաղաք: Սադական իրեն կոչել էր արաբաց թագավոր, սակայն պարտվել ու սպանվել սելջուկյան սուլթան Մուհամմադից:

Босворт, Мусульманские династии, стр. 85—86.

271. Կոմսը (قوس) Եղեսիայի (Ռուհա) խաչակիր տեր Բալդուին (Պաղտին) դը Բուրգն է (1100—1118), իսկ Թանքրին Անտիոքի իշխան Թանքրետն է (1104—1112):

Բալդուին դը Բուրգը մեծ վնաս հասցրեց մերձեփրատյան շրջանների հայ իշխաններին: Նա գերի ընկավ մահմեդականների ձեռքը, ապա 1108-ին ազատ արձակվեց և սկսեց պայքարը Թանքրետի դեմ՝ Եղեսիային տիրանալու համար և իրոք գրավեց 1118-ին դարձավ Երուսաղեմի թագավոր և հորջորջվեց որպես Բալդուին Բ (1118—1131): Եղեսիայում նրան հաջորդեցին Զոսին Ա (1118—1131) և Զոսին Բ (1131—1144):

Թանքրետը (Tancred) խաչակրաց առաջին արշավանքին մասնակից էր: Գալով Փոքր Ասիայի կողմից, նախ գրավեց դաշտային Կիլիկիայի քաղաքները, մասնակցեց Անտիոքի ու Երուսաղեմի պաշարմանը և Երուսաղեմի թագավորության մեջ որոշ տիրույթներ ստացավ: Երբ Բոհեմունդ (Պեմունտ) Ա գերի ընկավ, նա տիրեց Անտիոքին, սակայն վերջինիս ազատ արձակվելուն պես, նրան զիջեց քաղաքը: 1104-ին Բոհեմունդի և Բալդուին դը Բուրգի հետ հարձակվեց հառանի վրա, բայց խաչակիրները պարտություն կրեցին: Օգտվելով առիթից նա տիրացավ Եղեսիայի կոմսությանը, իսկ 1105-ին Բոհեմունդը նրան թողեց Անտիոքը: Թանքրետը արշավանքներ կազմակերպեց մահմեդականների և հայկական Կիլիկիայի դեմ: Երբ 1108-ին Եղեսիայի կոմս Բալդուին դը Բուրգը ազատ արձակվեց, Թանքրետը դժվարությամբ զիջեց նրան Եղեսիան: Մեռավ 1112 թվականին:

Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, 127—129.

272. Արաբ պատմիչները հայ իշխան Գող Վասիլին կոչում են قوساسيل (Քուզ Բասիլ), իսկ այստեղ դ տառը ընկած լինելով դարձել է Քուվասիլ: Այս ձևը կա նաև լատին պատմիչների մոտ Covasilus (Անադյան, Անձնանունների բառարան, Ե, 55): Կոչվում է նաև Վասիլ հայ (قوساسيل), Կամսարական ցեղից մեծ իշխան էր, տիրեց Քեսունի և Մարաշի կողմերում: Ժամանակակից էր Ռուբեն Ա իշխանապետին: Ընդհարումներ ունեցավ դրացի ամիրայությունների և խաչակիրների հետ: Մեռավ 1112-ին:

Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 77—78, 114—116:

273. Սուլթան ալ-Կութրին պատկանում էր սելջուկյան ամիրայական տոհմին, որն իշխում էր հլաթում և Հարավային Հայաստանում 1110—1207/8: Սուլթանից հետո ժառանգաբար իշխեցին նրա հետնորդները, կրելով Շահ Արմեն (թագավոր հայոց) տիտղոսը:

Հ. Թուրքյան, Շահ ի Արմեններ, ՊՐՀ, 1969, 4, էջ 117—133:

274. Հայերը Ասկալոնում հաճախ են հիշատակվում արաբական աղբյուրներում: Այստեղ կառավարիչ էր եղել Բադր ալ-Գամալին, բայց տեղի բնակչությունը թշնամաբար վերաբերմունք է ունեցել նրա դեմ:

Մարրլյան, Ականավոր հայեր ծգիպտոսի մեջ, էջ 23:

275. Փարսախ (فرس) իրանական փոխառություն է արաբերենում: Սա մի պարսկական երկարության չափ է, որը հավասար է ձիու մեկ օրվա քայլելով անցած ճանապարհին: Արաբական փարսախը հավասար էր 3 արաբական մղոնի:

276. Կիրճերի տեր հայազգի Վասիլը (Բասիլ ալ-Արմանի) և 508 հիշրի (1114—1115) թվականին հիշատակված Գող Վասիլը (Կուվասիլ) գուցե նույն անձնավորությունն են: Կարելի է նաև ենթադրել, որ նրանցից մեկը Գող Վասիլն է, մյուսը նրա որդեգիր և հաջորդ Տղա Վասիլը:

Քասունի, Կիլիկիոյ Հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 138—140:

277. Կարծվում է, որ պետք է լինի Sire Roger-Receuil des Historiens des Croisades, p. 287.

278. Իրն ալ-Ասիրի մեր օգտագործած և եվրոպական (Թորներգի) հրատարակությունների մեջ «Հայոց թագավորներից մեկը» կապակցության փոխարեն կան հետևյալ խոսքերը. «Ֆրանկ ավագաններից մեկը»: Մենք թարգմանել ենք խաչակիրների մասին արաբական աղբյուրների ժողովածուից, որտեղ տրված է արաբերեն բնագիրը ըստ այլ ձեռագրի:

Receuil des historiens des Croisades, p. 293.

279. Ակսունկուր ալ-Բուրսուկին սելջուկյան սուլթան Մուհամմադի կողմից (1105—1118) ուղարկվել էր Մոսուլ՝ որպես կառավարիչ: Սակայն տեղ հասնելով տեսավ, որ այնտեղ հաստատվել էր Իմադ ալ-Դին Ջանգի իրն Ակսունկուրը (հետագայում աթաբեկ) և շարունակեց ճանապարհը, իրեն հպատակեցրեց Մարդինի տեր Արտուխյան Իլդազին և պաշարեց Ծղեսիան, սակայն անհաջող:

Босворт, Мусульманские династии, стр. 169—170.

280. Քուրջ (الكرج) կամ չուրզ (الجز) նշանակում են վրացիներ (հոգնակի): Սակայն պետք է հատկապես զգուշացնել, որ այդ բառերը (մանավանդ քուրջը) հավաքական իմաստով են օգտագործված իրն ալ-Ասիրի մոտ: Քուրջ են կոչվում ոչ միայն Վրաստանը, նրա ժողովուրդը և թագավորները, այլև Հյուսիսային Հայաստանը, նրա հայ ազգաբնակչությունը և Ջաբարյան իշխանապետության բոլոր հայ զորավարներն ու աղամիկները:

Որոշ ժամանակաշրջանի համար (ԺԲ դարի վերջ և ԺԳ դարի առաջին տասնամյակներ) իրն ալ-Ասիրը Հայաստան (Արմինիա) ասելով հասկանում է միայն Խլաթի Շահ-Արմենների ամիրությունը:

Այս պատճառով վրացի բառի կոլեքին արաբական ձևը (քուրջ) թողել ենք փակագծերի մեջ: Հաճախ Ջաբարյանների հայկական գնդերի հարձակումները և պայքարը Հայաստանի մահմեդականների դեմ որակվում են քուրջերի հարձակում Հայաստանի ժողովրդի դեմ:

281. Իուրայս իրն Սադական կենտրոնական Իրաքի Մադիադիներից էր: Իշխել է 1108—1135 թվականներին:

282. Սուլթան Մահմուդը (1118—1131) այսպես կոչված Իրաքի սուլթանների ճյուղից էր, որոնք իշխել են Իրաքում և Արևմտյան Իրանում:

283. Հիլլա (الحلّ) նշանակում է կայան: Քաղաք է Բաղդադի նահանգում: Հիմնվել է 1101—1102 թվականներին որպես ցեղային կայան և Մադիադիների ամիրության մայրաքաղաքն էր:

284. Արտուխյանների (ارتوخی) թուրքմենական տոհմը (1101—1312) ուներ մի քանի ճյուղ՝ Հիսն Քայֆա, Մարգին և Խարբերդ քաղաքներում: Հիսն Քայֆայի ճյուղը

իշխեց 1101—1232 թվականներին, իսկ Մարդինի ճյուղը՝ 1104—1408: Նրանք ուժեղ պայքար մղեցին Եդեսիայի կոմսության դեմ:

285. Խարբերդում իշխում էր Արտուկյանների (Ուրտուկյանների) մի ճյուղը հիշրի 515 (1121—1122) թվականից մինչև հիշրի 631 (1233—1234), երբ քաղաքն անցավ Իկոնիայի սելջուկ սուլթան Քայ Կուբադ Ա-ին:

286. Զանգի հարստության (1127—1222) հիմնադիր Աթաբեկ Իմադ ալ-Դին Զանգիի (1127—1146) հայրը սելջուկ Մելիքշահ սուլթանի ստրուկներից էր: Նա հիմնեց մի պետություն, որի սահմանների մեջ էին Մոսուլը, Խառանը, Հալեբը: Շուտով նա դարձավ Միջագետքի ու Ասորիքի ամենահզոր տիրակալը և պայքար սկսեց խաչակիրների դեմ, որի առաջին գոհը դարձավ Եդեսիայի կոմսությունը: 1144-ին, շորս շաբաթվա պաշարումից հետո, նա Զոսլին Բ-ի ձեռքից գրավեց Եդեսիան:

Զանգիին հաջորդեց որդին՝ Նուր ալ-Դին Մուհամմադը, որի նստավայրը Հալեբն էր: 1151-ին ավարտեց Եդեսիայի կոմսության նվաճումը՝ գերի վերցնելով Զոսլին Բ-ին: 1154-ին գրավեց Դամասկոսը, իսկ ապա նաև Անտիոքի իշխանության մի մասը:

Զանգիների պայքարը խաչակրաց դեմ շարունակեցին նրանց զորավար Շիրքուհի հղբորից սերող Այյուբյանները, որոնք տիրանալով Եգիպտոսին, իրենց սլաքն ուղղեցին Երուսաղեմի թագավորության դեմ:

287. Վահրամ Պահլավունին Եգիպտոսի Ֆաթիմյան խալիֆաների միակ հայ վեզիրն էր, որը չէր ուրացել իր ժողովրդի քրիստոնեական հավատը: Նա Ներսես Շնորհալու հորեղբայրն էր: Եղավ Հաֆիդ խալիֆայի (1131—1149) վեզիրը, հեռացվեց, սակայն խալիֆայի կողմից նորից հրավիրվեց: Նրա մասին մանրամասն տե՛ս

Մսրյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 64—86:

M. Canard, Un vizir chretien a l'epoque fatimide, l'Armenien Bahram, Ann. de l'Inst. des Et. Or., Alger, XII, 1954.

288. Հովհան Բ Կոմնենոս (1118—1143) կայսրը արշավանք կատարեց Կիլիկիա և Ռուբինյան լեռն իշխանապետից գրավեց Տարսոն, Աղանա և այլ քաղաքներ: 1137-ին նա պաշարեց Անտիոքը և Բոհեմունդ (Պեմունտ) իշխանն ընդունեց նրա գերիշխանությունը: Կայսրը Ասորիքում նոր հաջողություններ ունեցավ, սակայն շուտով Նուր ալ-Դին Աթաբեկը կարողացավ նրան ետ մղել, իսկ Կիլիկիայում լեռնի որդի Թորոսը վերականգնեց հայկական անկախ իշխանապետությունը:

История Византии, II, стр. 321—322.

Г. Микаелян, История киликийского армянского царства, стр. 107—111.

289. Դանիշմանդյան տոհմը հանդես եկավ սելջուկյան պետության քայքայման շրջանում և իշխում էր Սեբաստիայում, Կեսարիայում և Մելիտինեում: Կարծվում է, որ այս տոհմի հիմնադիր Դանիշմանդը մահմեդականությունն ընդունած Հրահատ Լիպարիայանն է: Նրանց հողերի վրա մեծաթիվ հայ ազգաբնակչություն կար, որը հավաքվել էր մանավանդ ԺԱ դարում, երբ Սենեքերիմ Արծրունին իր հետևորդների հետ զաղթել էր Սեբաստիա, Դագիկ Բ Բագրատունի թագավորը՝ Պիզու, իսկ Կարսի Դագիկ Բագրատունին՝ Ծամնդավ:

Դանիշմանդյանները բախվեցին խաչակիրների հետ, սակայն նրանց գլխավոր թշնամին Իկոնիայի սուլթաններն էին, որոնք, ի վերջո, 1180-ին տիրեցին նրանց բոլոր հողերին:

290. Իկոնիայի պետությունը արաբ պատմիչների մոտ կոչվում է Ռումի (Բյուզանդիային տրվող Ռում՝ հռոմ քառից) սուլթանություն: Առաջացավ ԺԱ դ. վերջում սելջուկյան պետության քայքայմանը զուգընթաց: Աստիճանաբար ծավալվեց, նախ 1157-ին գրավելով Դանիշմանդյանների որոշ հողեր (Փոքր Հայքում), 1207-ին Անթաիան և ալև:

Այս ալ-Դին Քայ Կուրադի օրոք (1219—1236) հզորության գագաթնակետին հասավ։ Նրա քաղաքներն էին Իկոնիան, Կեսարիան, Սեբաստիան և այլն։ Մոնղոլական արշավանքներից (1243) հետո դարձավ Իրանի Հուլավյան իլխանության ենթակա, իսկ 1307-ին մանր միավորների տրոհվեց։

291. Շիհնա՝ (*شاهنشاهی*) քաղաքի կարգապահության վերակացուն և կամ ոստիկանապետը միջնադարյան մահմեդական հասարակության մեջ։

292. Ջոսլին Բ (*جوسلین*) Եդեսիայի վերջին կոմսն էր, որը կոմսության անկումից հետո ապաստանել էր Քեսուն և այլ մերձեկրատյան կողմեր։

293. Արզան ալ-Ռումի (Կարին, էրզրում) ամիրությունը կազմավորվեց սելջուկյան պետության տրոհումից հետո։ Տեղի Ուլդուկյան ամիրները պատերազմներ են մղել հայկերացական զորքերի դեմ, դաշնակցելով խլաթի տերերի հետ։ Որոշ ժամանակ հարկատու էինի վրաց Բագրատունի թագավորներին։ ԺԲ դարի վերջերին այս ամիրությունը ընկնում է Իկոնիայի սուլթանության տիրապետության տակ։

294. Անիում տեղի ունեցած 1155 թվականի ապստամբությունը հիշատակում է նաև ԺԲ դարի արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկին, որը գրեթե նույն խոսքերով է նկարագրում. «Քահանաները ապստամբեցին Անիում և այն գրավեցին Ֆախր ալ-Դին Շադդադ Իբն Մահմուդ Իբն Մինուչիհրի ձեռքից, ու քաղաքը հանձնվեց նրա եղբորը՝ Ֆադլունին»։

«Միջին և Մերձավոր արևելքի երկրներ ու ժողովուրդներ», Արաբական երկրներ, Երևան, 1974, էջ 201։

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 87—88.

295. Ելտկուզյանները (իլտիգիզյաններ) իշխում էին Ատրպատականում և Հյուսիսային Իրանում (1136—1225)։ Հիմնադիրն էր Շամս ալ-Դին Իլդիգիլը (Ելտկուզ), որը ծագումով թյուրք ստրուկ էր։ Նրա որդի Բահլավանի օրոք (1174—1186) մայրաքաղաք դարձավ Համադանը։ Բուն Ատրպատականում իշխում էր նրա եղբայր Ղզըր Արսլանը, որը պայքարում էր սելջուկների, Վրաստանի ու Շիրվանի դեմ։ Մոնղոլների առաջին արշավանքները և մանավանդ Ջալալ ալ-Դինի արշավանքը վերջ տվեցին Ելտկուզյանների իշխանությանը։

296. Ինանջը Ռեյի սելջուկ տիրակալն էր։

297. Սուլթան Արսլան Շահը Իրաքի և Արևմտյան Իրանի սելջուկ սուլթանն էր (1161—1176)։

Босворт, Мусульманские династии, стр. 162.

298. Ռուզգիկների ընտանիքը հայտնի է Եգիպտոսի պատմության Ֆաթիմյան շրջանում։ Թալաի Իբն Ռուզգիքը եղել է վեզիր Ադիդ խալիֆայի օրոք (1160—1171) և հայտնի բանաստեղծ։ Նրանից հետո վեզիր եղավ նաև որդին՝ Ռուզգիքը։ Սրանք մահմեդականություն ընդունած հայեր էին։

Մսրելյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 86—98։

299. Բնագրում գրված է Առան (*انان*), որը գրչական սխալ է. պետք է լինի Արման (*ارمن*), այսինքն Հայաստան։

300. Անին գրավվեց Գեորգի Գ-ի (1155—1184) կողմից 1161-ին և կառավարչի պաշտոնը հանձնվեց նախ Սադուն Արծրունուն և ապա Սարգիս իշխան Ջաքարյանին, սակայն չորս տարի անց քաղաքը վերադարձվեց Շադդադյաններին։

Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 112—113։

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 90—100.

301. Իբն ալ-Ասիրը հակիրճ է նկարագրում այս դեպքերը, սակայն նրան նախոր-

Քող ժԲ դարի արաբ պատմիչ Իրն ալ-Ադրակ ալ-Ֆարիկին (նփրկերտցի) ավելի մանրամասն է նկարագրում:

Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ֆարիկիի «նփրկերտի պատմությունը» (ԺԲ դար) Հյուսիսային Հայաստանի դեպքերի մասին: «Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», Զ, Արաբական երկրներ, Երևան, 1974, էջ 201—204:

302. Դուին (دوين) ձևը արաբ պատմիչները գործածում են ԺԲ—ԺԳ դարերի դեպքերը նկարագրելիս: Իսկ է—ԺԱ դարերի պատմիչների մոտ միշտ օգտագործվում է միայն Դարիլ ձևը:

303. Իզզ ալ-Դին Կիլիջ (Ղլլճ) Արսլանը իշխել է 1156—1192 թվականներին:

304. Միլլատ (ملاط) նշանակում է կրոն, ծես, համայնք, աղդ: Ղուրանում օգտագործվում է համայնքի իմաստով: Աստիճանաբար այս բառը արդեն օգտագործվում է ընդհանրապես կրոնական առանձին համայնքի իմաստով, մանավանդ ուշ միջնադարում, F. Buhl, Milla, Shorter Enc. of Islam, p. 380.

305. Հայ պատմիչները համակրանքով շին արտահայտվում Կիլիկիայի իշխանապետ Մլեհի մասին, իսկ Իրն ալ-Ասիրը կասկածանքով է խոսում: Միջնադարյան մտայնության հայ բրիստոնյա իշխանի զինակցությունը մահմեդականի հետ խորթ երևույթ էր համարվում թե՛ հայ, թե՛ արաբ պատմիչների համար:

Մլեհի քաղաքականությունը ուղադրավ երևույթ է հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Լեզու գտնելով արևելյան մահմեդական դրացիների հետ, նա կարողացավ ոչ միայն գիմարել Բյուզանդիայի և խաչակիրների նենգ դավերին, այլև գրավել դաշտային Կիլիկիայի շատ քաղաքներ, որոնք կենսական նշանակություն ունեին հայկական պետականության ամրապնդման համար:

306. Լևոն Բ (1187—1219) հայ պատմագրության մեջ իրավամբ կոչվում է Մեծագործ: Հաղթեց Իկոնիայի սուլթանին և Հալեբի տիրոջը: 1198-ին մեծ հանդիսավորությամբ օծվեց թագավոր Հայոց: Հաջող պատերազմներ մղեց Արևելքի լատին իշխանությունների դեմ: Լինելով մեծ դիվանագետ և քաղաքականագետ, նա ամրապնդեց Հայոց թագավորությունը և այն հասցրեց տնտեսական ու մշակութային զարգացման բարձր աստիճանի:

Լևոն Մեծագործն իր ժամանակի մեծագույն քաղաքական դեմքերից էր:

Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885:

Микаелян, История киликийского армянского государства, 150—176.

307. Յուսուֆ իբն Այյուբ իբն Շադին (1138—1193), որը կրում էր Սալա: ալ-Դին պատվանոցը, բրդական ծագում ուներ: Նրա պապը Դվինի մոտ գտնվող մի գյուղից էր: Նրա հայրը, ինչպես նաև ինքը Հալեբի տիրակալ Նուր ալ-Դինի զորավարներից էին: 1169-ին դարձավ Եգիպտոսի Ֆաթիմյան պետության վեզիր, 1171-ին գրավեց իշխանությունը, իսկ 1174-ին, Նուր ալ-Դինի մահվանից հետո, տիրացավ նրա հողերին: 1187-ին Հիթթինի ճակատամարտում հաղթեց Երուսաղեմի թագավորությանը, գրավեց Երուսաղեմը, որից հետո խաչակիրների ձեռքում մնացին Պաղեստինի մերձափնյա քաղաքները: Սալահ ալ-Դինը ձգտում էր նաև ներխուժել Կիլիկիա, բայց հաջողություն չունեցավ:

308. Բնագրում թեև գրված է Թուանա (توانا), սակայն դա անհավանական է, քանի որ Թուանա (Տիանա) քաղաքը Փոքր Ասիայում է գտնվում: Հստ երևույթին դա պետք է լինի تاننا (Թայթուանա), այսինքն Դատվան (Վանա լճի ափին գտնվող քաղաք):

309. Ցազաք (سازگار) թուրքերեն նշանակում է առաջապահ զորք, ինչպես նաև լրտես:

Minorsky, Studies in Caucasian History, p. 81, n. 1.

310. Մահմեդական պատմագրությունը ընդհանրապես օգտագործում է լուսնային ամիսները՝ Մուհառամ, Սաֆար, Ռաբի Ա, Ռաբի Բ, Ջումադա Ա, Ջումադա Բ, Ռաշար, Շաաբան, Ռամադան, Շավվալ, Ջուլ-Կադա և Ջուլ-Հիջլա։ Սրանցից ամեն մեկն ունի 29 կամ 30 օր։

Սեմական ժողովուրդներն ունեն նաև արեգակնային ամիսներ՝ Քանուն Բ (հունվար), Շուբաթ (փետրվար), Ազար (մարտ), Նիսան (ապրիլ), Այյար (մայիս), Հազիրան (հունիս), Տամմուզ (հուլիս), Աբ (օգոստոս), Այլուլ (սեպտեմբեր), Տիշրին Ա (հոկտեմբեր), Տիշրին Բ (նոյեմբեր) և Քանուն Ա (դեկտեմբեր)։

311. Խաչակրաց Գ արշավանքը ծագեց որպես հետևանք 1187 թվականին Սալահ ալ-Դինի կողմից Երուսաղեմի գրավմանը։ Կերմանիայի կայսր Ֆրիդրիխ (Փրեդերիկոս) Շիկամորուսը, Ֆրանսիայի թագավոր Փիլիպպոս Օգոստոսը և Անգլիայի թագավոր Ռիկարդոս (Ռիչարդ) Առյուծասիրտը կազմակերպեցին այս արշավանքը (1189—1192)։ Հստ էության շոշափելի որևէ նվաճում չունեցան խաչակիրները։ Միակ արդյունքը Կիպրոսի նվաճումն էր Բյուզանդիայի ձեռքից և Լուսինյանների լատին թագավորության հիմնումը։

Hitti, History of the Arabs, p. 648—652.

312. Անտիոքի իշխանությունը հիմնվեց 1098-ին։ Խաչակիրները քաղաքը գրավեցին սելջուկ կառավարիչ Յադի Սիյանի ձեռքից, ութ ամսվա պաշարումից հետո։ Քաղաքի անկմանը նպաստեցին նրա աշտարակներից մեկի պաշտպան հայ ռազմիկները, որոնք խաչակիրների կողմն անցան։ Քաղաքը գրավեց Բոհեմունդը (Պեմունտ, Հարավային Իտալիայի նորմանական տոհմից), որն իշխանության հիմնադիրը դարձավ (1099—1104)։

1137-ին Բյուզանդիայի Հովհան Կոմենենոս կայսրը Կիլիկիայի հետ մեկտեղ ժամանակավորապես նվաճեց նաև Անտիոքը, սակայն շուտով վերականգնվեց թե՛ Կիլիկիայի, թե՛ Անտիոքի անկախությունը։ Անտիոքի իշխանությունը սերտ հարաբերության մեջ էր Կիլիկիայի հետ, որին մի ժամանակ ենթակա դարձավ։

ԺԳ դարում խիստ թուլացավ Անտիոքի իշխանությունը, իսկ 1268-ին Եգիպտոսի մամլուք սուլթան Բայբարսը նվաճեց Անտիոքը։

313. Ալ-Մալիք ալ-Ադիլը Սալահ ալ-Դինի եղբայրն էր։ Իշխել է Հալեբում (1183-ից), Դամասկոսում (1196-ից), իսկ Եգիպտոսում (1200—1218)՝ որպես Այյուբյան տոհմի գլխավոր ճյուղի ներկայացուցիչ։

Босворт, Мусульманские династии, стр. 94—95.

314. Սուֆի (صوفي) նշանակում է բարեպաշտ բրդազգեստ անապատական։ Սուֆիների միաբանություններ կային մահմեդական շատ երկրներում։

L. Massignon, Tasawwuf, Shorter Enc. of Islam, p. 578—582.

315. Դվինը Հայոց թագավորության թուլացումից (այսինքն Գագիկ Ա-ի մահվանից՝ 1020-ին) մինչև 1203 թվականը ձեռքից-ձեռք էր անցնում։ Նախ այնտեղ իշխում էին Շադդադյանները (1022—1130), ապա քաղաքին տիրացան պատահական անձնավորություններ։ Վերջապես Դվինը ազատագրեցին հայ-վրացական զորքերը (1162—1163), սակայն շուտով քաղաքն ընկավ ելտկուզյանների ձեռքը (1163—1203)։

1203-ին ազատագրվելուց հետո Դվինը դարձավ Զաքարյան իշխանապետության կարևորագույն քաղաքներից մեկը, մնալով Իվանեի տիրույթներում։ Ինչպես Իբն ալ-Ասիրի այս վկայությունից պարզվում է, Դվինի իշխանը ընդհարումների մեջ էր Սուրմալուի ամիրի հետ։

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները, էջ 263—264։

316. Վրաց Բաղրատունիների հզորացումը և հայկական ու վրացական զնգերի պայքարը Հայաստանի ազատագրման համար մահմեդական պատմիչի կողմից դիտվում է որպես «ոտնձգություն» մահմեդական հողերի նկատմամբ և մեծ դժբախտություն Հայաստանում հաստատված մահմեդական ազգաբնակչության համար:

Ինչպես արդեն ասվեց, արաբ պատմիչի մոտ Զաքարյան իշխանապետությունը և հայկական զինված ուժերն իրենց անունով չեն կոչվում, այլ «քուրջ» անվան տակ միացվում են վրացիների հետ: Հյուսիսային Հայաստանը, որն ինքնուրույն իշխանապետություն էր, վճռական դեր խաղաց ամիրայությունների դեմ պայքարում: Հայկական զորքերը Զաքարե ամիրայասալարի գլխավորությամբ ջախջախիչ հարված հասցրեցին հայկական հողերը խլած օտար ուժերին:

Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 133—145:

317. Ռաբադը **بدر**, միջնադարյան քաղաքի կենտրոնական մասից (Մադինա) (مدينة) դուրս ընկած բաժինն է, արվարձանը: Երբեմն ռաբադը հատուկ անուն էր դառնում:

318. Փոքր Զաքարեն մեծ Զաքարե ամիրայասալարի եղբոր՝ Վահրամի, որդին էր: Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 136, ծան. 1:

319. Իսմայիլականները շիաական ճյուղի մի հոսանքն են ներկայացնում, որ հանդես եկավ Թ—Ժ դարերում: ԺԱ դարում երևան եկան Ասասինները, որոնք ունեին իրենց գաղտնի կազմակերպությունը: Սրանց ահաբեկիչները սպանեցին շատ քաղաքական գործիչների (Նիղամ ալ-Մուլք և այլն): Հուլավու (Հուլաղու) խանը 1256-ին գրավեց նրանց գլխավոր ամրոց Ալամութը և խեղդեց այս շարժումը:

История стран зарубежной Азии, стр. 338—339.

320. Բնագրում Իրն ալ-Ասիրը զրեւ է՝ անդամ, որը փոխարինել ենք լատիներեն penis բառով:

321. Այդ տարիներին իշխել են Իկոնիայի (Ռում) հետևյալ սելջուկյան տիրակալները՝ Ղիյաս ալ-Դին Քեյ հոսրով (1192—1196) Ռուքն ալ-Դին Սուլայման (1196—1204), Իզզ ալ-Դին Ղլըճ Արսլան (1204—1205), Քեյ հոսրով, կրկին (1205—1210), Իզզ ալ-Դին Քեյ Քաուս (1210—1219), Ալա ալ-Դին Քեյ Կուբադ (1219—1236):

322. Բնագրում կա Անթաքիա (Անտիոք), որը գրչական աղավաղում է: Ըստ պատմիչի Ղիյաս ալ-Դին Քեյ հոսրովը Իկոնիայից է հարձակվում այդ քաղաքի վրա, որն Անթաքիան (Ատտալիա) է, Կիլիկիայից արևմուտք: Այդ ժամանակ Բյուզանդիան քայքայված վիճակում էր, հաշակրաց Դ արշավանքը վերջացել էր՝ Կ. Պոլսի և կայսրության մեծ մասի գրավումով ու լատինական կայսրության հաստատմամբ (1204): Իսկ նույն ժամանակ կազմավորված բյուզանդական Նիկիայի կայսրությունը խիստ թույլ էր:

323. Մահմեդական պատմիչը միաստվածյան է համարում միայն մահմեդականներին, իսկ քրիստոնյաները, քանի որ դավանում էին Հայրը, որդին և ս. հոգին, ըստ նրա բազմաստվածյաններ են:

324. Այուբյանները Վերին Միջագետքը (Ջազիրա) նվաճելուց հետո մտան նաև Հարավային Հայաստան և գրավեցին հլաթը: 1207/1208 թվականին Սալահ ալ-Դինի եղբոր՝ Ադիլի. որդին՝ Աուհադը, դարձավ Շահ Արմեն (Թագավոր Հայոց): Աուհադին հաջորդեց եղբայրը՝ Մելիք Աշրաֆը, որն ամուսնացել էր Իվանեի դստեր՝ Թամթայի հետ:

325. ԺԲ—ԺԳ դարերում արաբ պատմիչները Հայաստան (Արմինիա) էին կոչում միայն Հարավային Հայաստանը՝ հլաթի Շահ-Արմենների ամիրությունը: Հայաստանի տեղ էին կոչվում Սուլթանյանները և ապա Այուբյանները, որոնք Շահ Արման (Թագավոր Հայոց) տիտղոսն էին կրում:

326. Խոսելով հիշյալ թվականների դեպքերի մասին, հեղինակն ակնարկում է Խաչակրաց հինգերորդ արշավանքը (1217—1221)։ Ծգիպտոսի Այուբյան ալ-Քամիլ (1218—1238) սուլթանի իշխանության գլուխ անցնելու նախօրեին խաչակիրները ցամաք էին դուրս եկել Դամիեթ (Դիմիաթ) քաղաքի մոտ, Ծգիպտոսի հյուսիսարևելյան ափին և գրավել այն։ Այս արշավանքի մեջ կարևոր դեր էին խաղում իտալական քաղաք-հանրապետությունները, որոնց նպատակն էր Ծգիպտոսի նվաճման միջոցով իրենց ձեռքը վերցնել Միջերկրականից Հնդկաց օվկիանոս ընթացող ծովային առևտրական ուղին։ Երկու տարի (1219—1221) կովելուց հետո, Քամիլը կարողացավ խաչակիրներին ետ մղել Դամիեթից։

327. Զանգի անվան տակ պատմիչը նկատի ունի նույնանուն տոհմի վերջին ներկայացուցիչ Նասիր ալ-Դին Մահմուդին (1219—1222)։ Հիշյալ Բադր ալ-Դինը աչք ունեւր նրա կալվածներին և ահա վերջինիս մահվանից անմիջապես հետո վերջ տվեց այս տոհմի տիրապետությանը, գրավելով Մոսուլը և բոլոր տիրույթները։ Նա իշխեց մինչև 1259 թ.։

Босworth, Мусульманские династии, стр. 170.

328. Թաթարները կամ մոնղոլները առաջին հարձակումը գործեցին Խորեզմշահների պետության վրա 1219-ին։ Մուհամմադ Խորեզմշահը պարտություն կրեց, իսկ Բուխարա և Սամարկանդ քաղաքները 1220-ին բացին իրենց դռները բարբարոս հրոսակների առջև։

Խորեզմշահի մահը և նրա պետության քայքայումը ճանապարհը բացին մոնղոլների առջև, որոնք 20—30-ական թվականներին նվաճեցին Իրանը, հասան Հաջաստան։ Հյուսիսային Հայաստանը նրանք նվաճեցին 1236-ին, իսկ Հարավային Հայաստանը՝ 1242-ին։ Նվաճումներից հետո կազմվեց Հուլավյանների պետությունը (1256—1335), որի կազմում էր նաև Հայաստանը։

Մոնղոլների պատճառած աննկարագրելի վնասների մասին խոսում են թե՛ հայ, թե՛ արաբ պատմիչները։ Նրանք ճակատագրական հարված հասցրին արևելյան քաղաքակիրթ երկրներին և այդ շրջանից արդեն զարգացած միջնադարին հաջորդում է ավատատիրական կարգերի քայքայումը, տնտեսության ու մշակույթի անկումը թե՛ Հայաստանում, թե՛ դրացի երկրներում։

329. Թաթար-վրացական ճակատամարտը, ըստ Մանանդյանի, տեղի է ունեցել մոտավորապես 1220-ի հունվար ամսին։ Ըստ հայկական աղբյուրների, երկու բանակները բախվեցին Կոտման գետի ափին, որն ըստ Մանանդյանի, Տավուշ (Թուրք) գետն է։ Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 183։

330. Քիլքուն (كیلکون) տեղանունը հավանաբար Գեղարքունիք (Գեղաքունիք) պետք է լինի։

Գանձակի ամիրը ղվչաղներին օգտագործում էր Վրաստանի հետ ունեցած ընդհարումների ժամանակ։

Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 183։

331. Խոսքը վերաբերում է Վրաց Ռուսուղան թագուհու (1223—1247)՝ Կարեն Սալ-դուխյան ամիր Մուղիս ալ-Դինի հետ ամուսնությանը, որի մասին պատմում է նաև Վրաց Տարեգրությունը։ Բացի իրն ալ-Ասիրից, այս զրույցը հաղորդում են նաև արաբ պատմիչներ Աբու-լ-Ֆիդան (ԺԴ դար) և Աբու-լ-Մահասին իրն Տաղրիբիդին (ԺԵ դար)։ Ըստ Մ. Կանարի մահմեդական միջնադարում այս շափազանցված զրույցը պատմվել է նույնիսկ Ծգիպտոսում և այլ անուններով մտել է արաբական «Ջատ ալ-Հիմմա» վեպի զրույցների մեջ։

Histoire de la Géorgie, trad. par M. Brosset, S. Petersbourg, 1849, I, p. 501.

M. Canard, Les reines de la Georgie dans l'histoire et la légende musulmanes, Extrait de la „Revue des études islamiques“, Paris, 1969, p. 11—18.

332. Մուհամմադ խորեզմշահի որդի Ջալալ ալ-Դինը (1221—1231) մոնղոլների երևան գալու ժամանակ արշավեց արևմուտք։ Ամենաբարբարոս և դաժան կերպով ասպատակեց ու ավերեց Աուաջավոր Ասիայի բազում երկրներ, որոնց մեջ նաև Հայաստանը։ Սակայն իրն ալ-Ասիրը, որպես մուսուլման մահմեդական, թեև հիշում է նրա շարագործությունները, այսուհանդերձ, երբ պատմում է քրիստոնյաների (հայերի ու վրացիների) դեմ տարած նրա հաղթանակների մասին, փառաբանում է նրան որպես իսլամի պաշտպան։

Այդպես չէ սակայն նրա եղբոր Դիա ալ-Դին իրն ալ-Ասիրի վերաբերմունքը շարագործի նկատմամբ։ Լինելով վեզիր (մի քանի երկրներում), նա ի հայտ է բերում պետական գործչի ողջախոհություն և իր նորահայտ նամակներում Ջալալ ալ-Դինին գնահատում է որպես շարագործ, իսկ նրա խորեզմյան զորքը որպես իսկական շարիք իր մտած երկրների համար։ Դիա ալ-Դինը նամակագրական կապի մեջ լինելով հաթի Շահ Արմենների, Այյուբյան տարբեր տիրակալների և այլոց հետ, ձգտում է կազմակերպել համատեղ պայքարը արյունարբու բարբարոսների դեմ և իրոք Շահ Արմենների և Իկոնիայի սուլթանության համատեղ ուժերը ջախջախեցին նրանց։

Իրն ալ-Ասիրի նամակները (Ռասաիլ Իրն ալ-Ասիր), հրատ. Անիս ալ-Մուկադդասի, Բեյրութ, 1959, էջ 24—31 և այլ էջերում։

333. Շալուան (شالوان) հիշատակվում է նաև Կիրակոս Գանձակեցու մոտ (Շալուէ)։ Գառնիի մոտ կրած այս պարտության մեջ հայ-վրացական զորքերը մեծ զոհեր տվեցին։ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 163, 225։

Ստեփանոս Օրբելեան, 1911, էջ 399։

334. Սարգիս Ջաքարյանի որդիներ Ջաքարեն ու Իվանեն կազմակերպեցին հայկական ուժերը և կարողացան ազատագրել հյուսիսային Հայաստանը, հիմնելով մի ուժեղ իշխանապետություն, որը դաշնակցային հարաբերության մեջ էր վրաց Բագրատունիների հետ։

Ջաքարեն մեռավ 1212-ին, իսկ Իվանեն՝ 1227-ին։

335. Ռաիս (رایس) նշանակում է պետ։ Որոշ քաղաքներում այս կամ այն համայնքի պետը նույնպես կոչվում էր Ռաիս։ Օրինակ, այսպես էր կոչվում Բաղդադում պարսիկների պետը։

Меѣ, Мусульманский Ренессанс, стр. 326.

336. Թալակ (طلاق) նշանակում է ապահարզան։ Ըստ մահմեդական իրավագիտության տղամարդը կարող է բանավոր խոսքով ապահարզան տալ իր կնոջը և դա բավական է ամուսնալուծման համար։

337. Մահմեդականության նշանաբանն է «ալլահ աքբար» (մեծ է ալլահը), որը սրբազան կրոնական պատերազմի (ջիհադ) կարգախոսն է այլակրոնների դեմ կռիվիս։

338. Վկայությունը (عvidence) այն խոսքերն են, որ ամեն մի մահմեդական պետք է կրկնի «չկա աստված բացի ալլահից և Մուհամմադը նրա մարգարեն է»։

339. Չմշկածագը (چشمه شاد) գտնվում էր Մեծ Հայքի Մուխր նահանգում և հեթանոսության շրջանում այնտեղ եղել է Հերապոլիս սրբավայրը։ Չմշկածագ անունը քաղաքին տրվել է Բյուզանդիայի Հովհան Չմշկիկ (969—976) կայսրից հետո, որպես նրա ծննդավայրը։ Այս տեղանունը նույն ձևով հիշատակում է նաև ԺԳ դարի արաբ աշխարհագրագետ Յակուտ ալ-Համավին։

Jacut's Geographisches Wörterbuch, III, S. 320.

340. Բրինս (برنس) պրինց, իշխան, ինչպես Եդեսիայի կոմսի համար պատմիչն օգտագործում է կումս ձևը, այստեղ ևս Անտիոքի իշխանին կոչում է եվրոպական ձևով՝ բրինս։ Տվյալ դեպքում խոսքը իշխան Բոհեմունդի (Պեմունտ) մասին է։

341. Լևոն Մեծագործը շուներ արու գավակ։ Սկզբում նա որդեգիր ու ծառանդ էր դարձրել իր թոռանը՝ Ուրբեն Ռայմունդին (Ռեմունտ), սակայն նկատելով սրա վատ բնավորությունը, գրկել էր գահաժառանգությունից։ Լևոնի մահվանից հետո թագուհի դարձավ նրա դուստր Զապելը, իսկ Լամբրոնի տեր Կոստանդինը՝ պալլ և խնամակալ։ Ռուբեն Ռայմունդը ուզեց տիրանալ գահին, բայց բռնվեց ու սպանվեց։ Վերջապես, Զապելն ամուսնացավ Անտիոքի իշխան Բոհեմունտի որդու՝ Փիլիպպոսի հետ։ Վերջինս, սակայն, խիստ անժողովրդական դարձավ և պալլի կարգադրությամբ ձերբակալվեց։ Ահա այս է, որ առիթ ծառայեց Իբն ալ-Ասիրի հիշատակած դեպքերին։

Վերապես, 1226-ին Կոստանդինը Զապելին ամուսնացրեց իր որդու՝ Հեթումի հետ, որը դարձավ Հայոց թագավոր (1226—1270)։

Микаелян, История кликинского армянского государства, 291—293.

342. Դաուլյա (داواليا) ասորերեն աղքատ նշանակող բառի աղավաղումն է և նշանակում է տաճարական ասպետ։ Սկզբում սրանք կոչվում էին Քրիստոսի աղքատ ասպետներ։ Իսկ Ասորիտարիյա (الاسميتا) Hospitaller հյուրընկալ բառի արական աղավաղված ձևն է։ Դրանք կոչվում էին Ս. Հովհաննեսի ասպետներ։

Hitti, History of the Arabs, p. 644, n. 3. 4.

343. Երզնկան կամ Արզինքանը (ارزانكان) հենց Մանազկերտի պարտությունից հետո անցավ թուրքմեն Մանգուչաթ (Մանգուցեթ) ամիրի ձեռքը։ Սրա հետնորդները իշխում էին, բացի Երզնկայից, նաև այլ վայրերում։ Նրանք կախման մեջ էին Ռումի սուլթաններից, որոնցից Քայ Կուբադը գրավեց Երզնկան 1228-ին։

344. Բնագրում գրված է Անթաքիա (انطاكية), բայց պետք է լինի Անթալիա (انتاليّة)։

345. Զաբալ չուրը (زبال چو) Ճապաղչուրն է։ Արաբներենում չաբալ նշանակում է լեռ։

346. Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու, Զալալ ալ-Դինի դեմ կռվում, Ալա ալ-Դինի հետ, մասնակցում էին նաև Կիլիկիայի հայկական զորքերը և ֆրանկները։

Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն, էջ 228։

347. Իբն ալ-Ասիրը այս աշխատության (Պատմություն Մոսուլի Աթարեկների պետության) մեջ Զանգիներին և, մանավանդ, Իմադ ալ-Դին Զանգին միշտ կոչում է նահատակ (շահիդ, վկա), քանի որ նա հանուն հավատի կռվել է խաչակիրների և ընդհանրապես քրիստոնյաների դեմ։

Սույն աշխատության մեջ հեղինակի կրոնական մոլեռանդությունն առավել շեշտված ձևով է հանդես գալիս։

Այս պատմական երկում Իբն ալ-Ասիրը մեծ մասամբ կրկնում է Լիակատար Պատմության մեջ տրված տեղեկությունները, սակայն կան նաև հետաքրքրական մանրամասնություններ։

348. Զանգիններն իշխեցին 1127—1222 թվականներին։ Կասիմ ալ-Դաուլա Ակսունկուրը գեռ շուներ տիրակալի իշխանություն, սակայն նրա որդին՝ Իմադ ալ-Դին Զանգին, 1127-ին դարձավ Մոսուլի անկախ տիրակալ։ Վերջինիս հաջորդեցին երկու որդիները՝ Սալֆ ալ-Դինը (1146—1149)՝ Մոսուլում և Նուր ալ-Դինը (1146—1174)՝ Հալեքում։

349. Բնագրում գրված է ڤروسي (Ֆիրդարուս), որը, ակնհերեորեն, ڤروسي (Ֆի-

լարդուս) ձևի աղավաղումն է, քանզի Փիլարտոս Վարաժնունին այդ ժամանակ իրոք իշխել է Անտիոքում:

Մաթթեոս Ունայեցի, էջ 213—214:

Քառունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 24:

350. Կարծւում է, որ Շարուխտանի լեռները գտնւում էին Ռաս ալ-Այնի և Խառանի միջև:

Recueil des historiens des croisades, Historiens orientaux, Paris, 1876. t. II, 2^e partie, p. 33 (ծանոթ.):

351. Տելլ Բաշիրը (Տալլ Բաշիր) հայկական աղբյուրներում կոչւել է Քլպաշար, գտնւել է Այնթապից հարավ-արևելք, Եփրատացիք կոչւած երկրամասում: ԺԱ դարում պատկանել է Պահլավունիներին, ապա դարի վերջում այն գրավեցին խաչակիրները և դարձավ ենթակա Եղեսիայի կոմսութեանը:

352. Ինչպես քանիցս նշել ենք, Իբն ալ-Ասիրը ԺԱ—ԺԳ դարերի դեպքերը շարադրելիս Հայաստան (Արմինիա) է կոչում միայն Հարավային Հայաստանը կամ ավելի ճիշտ՝ Խլաթի Շահ Արմենների ամիրութիւնը:

353. Բադրի ճակատամարտում 624 թվականին Մուհամմադ մարգարեն հաղթեց իր հակառակորդներին Հիշազում: Սա մեծ նշանակություն ունեցավ նոր կրոնի հաշտութեան համար:

354. Այս նախադասութիւնը հավանաբար վերցւած է արաբական Քաի ցեղին պատկանող բանաստեղծներից որևէ մեկից, ինչպես Հատիմից (որը հայտնի էր առատաձեռնութեամբ), Աբու Տամամից կամ Բուհտուրիից:

Recueil des historiens des croisades, Historiens Orientaux, Paris, 1876. t. I, 2^e partie, p. 118 (ծանոթ.):

355. Տլուքը (Դուլուք) ԺԱ դարում հայաբնակ քաղաք էր և պատկանում էր Ապիրատ իշխանին: Սակայն շուտով նրան տիրացան խաչակիրները և մաս կազմեց Եղեսիայի կոմսութեանը:

356. Սա հավանաբար Հայոց իշխանապետ Ռուբեն Գ (1175—1187) է, որը հայորդեց Մլեհին (1169—1175) և, իրոք, հաջողութեամբ ընդարձակեց Կիլիկիայի հայկական պետութեան սահմանները: Գուցե պատմիչը նկատի ունի նաև Լևոն Մեծագործին (1187—1219), որի օրոք Հայոց իշխանապետութիւնը (ապա թագավորութիւնը) խիստ հզորացավ: